

RAFAEL PÉREZ CONTEL

UN PROFESSOR INNOVADOR
EN L'ENSENYAMENT DE L'ART

**Alejandro
Macharowski**
editor i coordinador

RAFAEL
PÉREZ
CONTEL

UN PROFESSOR INNOVADOR
EN L'ENSENYAMENT DE L'ART

Exposició

Rafael Pérez Contel. Un professor innovador en l'ensenyament de l'art

Comissari

Alejandro Macharowski

Identitat Gràfica

Grupo Gráfico Alzira

Disseny expositiu i gràfic

Alejandro Macharowski, Toni Escriche, Tomás Gorriá

Correcció lingüística i traduccions al valencià

Milena Macharowski Garrahan

Documentació i arxiu

Álvaro Ibáñez Solaz

Revisió general

María Amparo Gil Martínez

Gestió tècnica

Sandra Mínguez. Ajuntament del Villar

Hèctor Martínez. Ajuntament de Xàtiva

Institucions prestadores

Arxiu Municipal del Villar. Fondo Rafael Pérez Contel

Institut Josep de Ribera de Xàtiva

Prestadors

Juan Pérez Zarapico

Isabel Pérez Gómez

Pablo Pérez García

Carlos Plasencia

Rodolfo Navarro

Impressió de panells

SERIDOM S.L.

Inauguració a Alzira

Dimarts 9 de gener de 2024 a les 19:30 h. al Museu

Municipal d'Alzira

Col·laboren

Generalitat Valenciana

Direcció General de Cultura i Patrimoni

Diputació de València

Antoni Francesc Gaspar Ramos

Ajuntament d'Alzira

Alfons Domínguez i Gento. Alcalde

Xavier Pérez i Juanes. Regidor Patrimoni Històric

Ajuntament de Xàtiva

Roger Cerdà i Boluda. Alcalde

Ajuntament del Villar

Vicente Portolés Peñalver. Alcalde

Suport

Secretaria de Cultura de Comissions Obreres del País

Valencià

Catàleg de l'exposició

Rafael Pérez Contel. Un professor innovador en l'ensenyament de l'art

Edita

Ajuntament d'Alzira

Editor científic

Alejandro Macharowski

Imatge de coberta, disseny i maquetació

Toni Escriche

Correcció lingüística i traduccions de textos al valencià i castellà

Milena Macharowski Garrahan

Textos

Autoritats

Alfons Domínguez i Gento

Xavier Pérez i Juanes

Introducció

Alejandro Macharowski

Autors dels articles

Agustí Ferrer Clari, Alfons Cervera, Amparo Alonso-Sanz, Ángeles Saura-Pérez, Antoni Grau Mompó, Carlos Plasencia, Carmen Gaitán Salinas, César Salvo, Concha Daud, Cristina Escrivà Moscardó, David Mascarell-Palau, Enrique Téllez Cenzano, Ernesto Heurtley, Estrella Rodríguez Roncero, Isabel Alonso Dávila, Isabel Pérez, Jesús Huguet Pascual, Josep Lluís Galiana, Juan P. García, Juan Pérez Zarapico, M.ª Dolores Soto González, María Vidagañ Murgui, Mario Grasso, Pablo Pérez García, Paula Jardón-Giner, Ricard Huerta, Ricard Ramon, Rodolfo Navarro, Román de la Calle, Santiago Mateu Blasco, Vicent Àlvarez i Rubio, Vicent Martínez Luna

Impressió

Grupo Gráfico Alzira

ISBN

978-84-95686-72-5

Depòsit legal

V-82-2024

Imprés a Espanya

© dels textos

els autors

© de les traduccions

Milena Macharowski Garrahan

© de l'edició

Ajuntament d'Alzira

© de les imatges

els autors

Tots els drets reservats: queda rigorosament prohibida la reproducció total o parcial sense la corresponent autorització dels titulars del copyright.

Mes informació:

www.pedagogiaconteliana.info

Rafael Pérez
Contel

INDEX

AUTORITATS 7

Alfons Domínguez i Gento	
Alcalde d'Alzira	9
Xavier Pérez i Juanes	
Regidor de Patrimoni Històric d'Alzira	11
Roger Cerdà i Boluda	
Alcalde de Xàtiva	13
Vicente Portolés Peñalver	
Alcalde del Villar	15

INTRODUCCIÓ 17

Alejandro Macharowski	19
-----------------------	----

ARTÍCLES 23

MEMÒRIA 25

Carlos Plasencia	27
César Salvo	29
Isabel Alonso Dávila	31
Isabel Pérez	35
Juan P. García	39
Juan Pérez Zarapico	43
Rodolfo Navarro	45

LLEGAT I PATRIMONI 51

Agustí Ferrer Clari	53
Antoni Grau Mompó	57
Estrella Rodríguez Roncero	61
María Vidagañ Murgui	65

UNA ODISSEA ESPACIAL 69

Ángeles Saura-Pérez	71
Ernesto Heurtley	75
Paula Jardón-Giner	79

EDUCACIÓ PER L'ART 85

Amparo Alonso-Sanz	87
Concha Daud	93
David Mascarell-Palau	95
Josep Lluís Galiana	99
M.ª Dolores Soto González	103
Mario Grasso	105
Pablo Pérez García	107
Román de la Calle	109
Vicent Martínez Luna	119

UN PROFESSOR ATÍPIC 123

Alfons Cervera	125
Vicent Àlvarez i Rubio	127

AMISTAT I COMPROMÍS 131

Carmen Gaitán Salinas	133
Enrique Téllez Cenzano	139
Jesús Huguet Pascual	157
Ricard Huerta	159
Ricard Ramon	163
Santiago Mateu Blasco	167

ESTUDIAR EN GUERRA 171

Cristina Escrivà Moscardó	173
---------------------------	-----

CONTINGUT EXPOSITIU 179

AUTORITATS

Pérez Contel. Un professor i un artista

Alfons Domínguez Gento

Alcalde d'Alzira

És un honor poder contribuir, a Alzira, a recordar la valuosa labor artística, docent, cultural i social que Rafael Pérez Contel va fer al llarg de la seua vida. L'exposició que amb el seu nom fa menció a *La passió per l'ensenyança de l'art. Un professor innovador en educació artística*, ja ho diu tot d'ell.

El seu pas per la nostra ciutat va ser breu: va ser professor a l'Institut Laboral en 1935 i 1936, però la guerra ho va interrompre tot. Si la cosa haguera anat d'una altra manera, pot ser que la seua trajectòria docent a Alzira haguera sigut més llarga i fructífera. Desgraciadament, no només es va truncar la seua estada a la nostra ciutat, també la seua vida personal, ja que va ser víctima, com molts intel·lectuals, de la repressió, només per la seua ideologia republicana. Gràcies a l'estudi que Alejandro Macharowski n'ha fet, hem pogut constatar la qualitat docent, artística i humana de Pérez Contel, que va dedicar tota la seua vida a l'ensenyança i a la creació artística i, com pot ser d'altra manera, a lluitar per les llibertats i pels drets humans.

El catàleg que acompanya l'exposició temporal és el que continuarà, en finalitzar, per a deixar constància del que, a pesar dels impediments que va patir Pérez Contel –primer amb la guerra i en acabant amb la dictadura–, hauria pogut aportar a la formació de l'alumnat, o transmetre a través de les seues obres, unes obres censurades o d'encàrrec religiós, que condemnaren la creativitat lliure, innovadora i avantguardista d'un dels artistes valencians més bons del segle passat. S'ha de recordar que va ser empresonat, coincidint amb altres artistes, com el nostre apreciat Antonio Ballester, i va haver de fer obra religiosa per a humiliació, castic i remissió de la pena de presó.

Desitge a través de l'exposició i del catàleg que Rafael Pérez Contel siga reconegut com es mereix, que se'n redimisca el nom, immerescudament relegat, i es divulgue i perpetue així la seua labor docent i artística, sempre encaminada a millorar les condicions culturals i socials de la gent.

Rafael Pérez Contel a Alzira

Xavier Pérez i Juanes

Regidor de Patrimoni Històric

enguany es complixen cent quinze anys del naixement de Rafael Pérez Contel, i quina manera més bona per a celebrar-ho que fer-ho amb una exposició que done vida a l'home i a l'artista. Alzira vol contribuir a difondre el nom i l'obra d'un dels artistes valencians més destacats del segle XX, que, per les circumstàncies, va ser relegat, i ara, gràcies entre altres a Alejandro Macharowski, que s'ha dedicat estos últims anys a recuperar i dignificar la memòria de Pérez Contel, podem amb satisfacció redescobrir-lo.

Ja en desembre de l'any 2009, per a commemorar el centenari del naixement, es va organitzar en el Museu Municipal d'Alzira MUMA una exposició amb el títol *Rafael Pérez Contel. Fets i Treballs*, comissariada per Francesc Piera. A través de la mostra es va recordar la seua estada docent a Alzira, en l'Institut Laboral en 1935 i 1936. Va ser ací, a Alzira, on va esculpir una de les obres més significatives de la seua trajectòria artística, l'home del martell pneumàtic, la qual el MUMA va tindre la satisfacció d'exposar al públic per primera vegada, al ser finalitzada just a l'esclat de la guerra civil. La Diputació Provincial de València, propietària de l'obra, la va conservar en els seus magatzems i amb ocasió de la mostra es va cedir i autoritzar el depòsit en el museu, on hui la podem contemplar per a complaença nostra i dels visitants.

Com hem dit, va ser a Alzira on va iniciar la labor docent i artística, alterada per la contesa i relegada en la postguerra per la seua ideologia. Com a persona i com a artista, va ser víctima, com tants altres, de la incomprensió i del castic. Però a pesar de tot, ens va deixar un llegat que, amb el temps ha demostrat la seua vàlua. Tant alumnes com artistes que tingueren la sort de conèixer-lo de prop, van destacar la seua admirable faceta humana. En les seues obres transmet eixe esperit humanitari que el caracteritza.

Just és que ens unim per a recordar l'home i l'artista que tant va fer per a aconseguir un món millor i així reivindicar el gran paper social que amb les armes pacífiques de la paraula i les mans s'ha guanyat el nostre afecte.

Pérez Contel forma part de la història de Xàtiva

Roger Cerdà i Boluda

Alcalde de Xàtiva

Mesos enrere, la ciutat de Xàtiva va viure una sèrie d'actes d'homenatge a Rafael Pérez Contel. Aquella va ser una feliç ocasió, atès que els actes serviren per aproximar la seua figura a la ciutadania, aprofundint en el coneixement i presa de consciència de la importància del seu llegat. Moltíssims ciutadans i ciutadanes, entre els qual m'incloc, poguérem comprovar que Pérez Contel atresorava una trajectòria vital i professional que es multiplicava en moltes vessants, oferint motius més que suficients per fer-lo creditor de l'homenatge. Com a artista, com a professor, com a innovador pedagògic i, com no, com a defensor dels valors democràtics, Pérez Contel sempre va destacar.

El vell professor forma part de la història de la ciutat i així se'l recorda càlidament i de manera quasi reverencial. El record de la seua personalitat l'ha convertit, amb el pas del temps, en una figura propera, quasi familiar per a la ciutadania de Xàtiva. Els anys passats com a docent a l'institut Josep de Ribera deixaren petjada a la nostra ciutat i això es nota en el record de Rafael Pérez Contel que encara hui en dia és manté. Com a mostra, fer constar una anècdota; una de les obres escultòriques de Pérez Contel que es conserva a la ciutat es troba en el despatx d'alcaldia de l'Ajuntament de Xàtiva, no ara sinó des de fa dècades.

Pel que fa a la dimensió històrica del personatge, no cap dubte que Pérez Contel ha estat una de les figures més rellevants del món de la Cultura que han passat per Xàtiva en el segle XX i això ens ompli d'orgull. Per tant, cal felicitar-se per la iniciativa de dur a terme aquesta mostra, així com per haver editat aquesta publicació, exemples que posen en valor l'important paper de la trajectòria docent i cultural de Pérez Contel, així com la seua dimensió artística. I agrair també l'oportunitat que tot açò ens brinda d'ampliar el nostre coneixement i d'aproximar a Pérez Contel a la ciutadania.

Vicente Portolés Peñalver

Alcalde de Villar del Arzobispo

Enguany, any 2023, tenim l'orgull i satisfacció de poder exposar la vida i obra de Rafael Pérez Contel, que se declarava home de poble i aprenent de poble, nascut als nostres carrers el 24 d'octubre del 1909. Una vida que ens serveix de reflex de les vicissituds de van assolir l'Espanya del segle XX, com ara la pobresa o la guerra civil.

Malauradament, la seua figura, amb el pas dels anys, ha quedat diluïda en la memòria col·lectiva, la memòria del poble. I ara tenim l'oportunitat de rescatar-la i fer-la ressuscitar de les cendres com l'ave fénix, perquè la seua dedicació i trajectòria ho mereixen.

Hom sap que no molts pobles tenen l'oportunitat de comptar en la seua història amb un artista plàstic i pedagog de gran renom, com ara Pérez Contel. Tot i que la seua obra s'emmarca en un context de tristor, repressió i vida gris, es mostra com un brou de cultiu idoni per la florida de la cultura i de la visió crítica de la vida del nostre veí, que va saber donar al seu alumnat les ferramentes necessàries per superar les dificultats i adversitats de l'època. Alhora que defensava un mètode educatiu revolucionari com el que va nàixer de la Institución Libre de Enseñanza.

Amb tot plegat, aquesta exposició encapçalada per Alejandro Macharowski ens permet recuperar la seua figura il·lustre alhora que poden reintroduir-la en la història del nostre poble, Villar del Arzobispo, com es mereix; mentre recreen en l'imaginari col·lectiu les seues gestes i assoliments.

Amb aquesta exposició les generacions esdevenidores de pedagogs podran beure de l'experiència de Pérez Contel, i sabran que en mig del desert hi havia qui estava entossudit en sembrar flors.

A tall de cloenda, vull finalitzar amb l'agraïment a l'Ajuntament de Xàtiva per tot el treball que han desenvolupat per a donar a conèixer qui era Pérez Contel; però, en especial, vull agrair a Alejandro Macharowski per la passió, dedicació i paciència per realitzar aquest treball sobre el nostre paísà etern.

INTRODUCCIÓ

La Pedagogia Conteliana

Alejandro Macharowski

Doctor en Didàctiques de les Arts Visuals. Universitat de València

Comissari de la exposició

info@pedagogiaconteliana.info

Aquesta exposició és un homenatge a la trajectòria pedagògica del professor de Dibuix Rafael Pérez Contel, iniciada a Alzira l'any 1935 i finalitzada a la ciutat de València l'any 1978. És la primera vegada que es visibilitza la seua labor educativa que comprén quaranta-tres anys dedicats a l'ensenyament de l'art; una activitat pedagògica que va ser objecte d'estudi en un treball acadèmic de caràcter científic¹; posteriorment, en un llibre² i, actualment, en una exposició educativa de caràcter itinerant. En aquesta mostra observarem una seqüència de panells amb una línia de temps sobre la seua trajectòria de vida i la seua obra pedagògica, també podrem veure les seues eines de treball, fotografies, llindeus originals del seu alumnat, publicacions i llibres editats per ell que estaran exposats en vitrines. Un registre sonor ens permetrà escoltar la seua veu, sentir un Pérez Contel parlant de diverses qüestions, així com un vídeo que ens permetrà entendre la seua època.

Els escenaris i territoris pels quals transiten els autors dels articles publicats en aquest catàleg exposen les diverses mirades sobre un educador que va ser un rellevant innovador en el món artístic, educatiu i intel·lectual. Els textos parlen d'aqueix món absolut, infinit i polièdric que l'apassionava a Rafael Pérez Contel. Aquests autors, des de diferents llocs geogràfics, especialitats i professions ens acosten cap a diversos conceptes com l'educació, l'humanisme, la investigació, la pedagogia, l'amistat, el col·leccionisme, l'art, la història, la creativitat i els records. Com veurem en els articles d'aquests prestigiosos autors -que gentilmente han col·laborat amb les seues paraules per a il·lustrar aquesta publicació-, el rellevant treball de Pérez Contel a favor de l'educació artística es considera actualment necessària i fonamental. Recuperar la figura investigadora i educativa d'aquest professor ens situa de manera que ens permet prendre consciència d'on ens trobem educativament parlant; així com conèixer, d'alguna manera, la història de l'educació artística a Espanya.

1 Veure tesi doctoral: *Rafael Pérez Contel, precursor de la educació en artes visuales. Estudio de caso sobre su acción docente en centros valencianos* (2019) en: <https://roderic.uv.es/handle/10550/72483>

2 Veure: *Rafael Pérez Contel. La pasión por la enseñanza del arte* (2021). Edictòria.

Com succeeix amb altres pedagogies universalment més estudiades i conegudes (l'escola de Ferrer i Guàrdia, la didàctica de la Bauhaus, el sistema Freinet, les escoles Pías, el mètode Montessori, Eisner, l'Educació per l'Art d'Herbert Read, Efland, els Krausistes, la Discipline Based Art Education (DBAE), la Institución Libre de Enseñanza, Dewey o la pedagogia de Paulo Freire, entre altres), la trajectòria docent i investigadora de Pérez Contel té també una definició pròpia; com a fruit de la unió de la Institución Libre de Enseñanza i l'Educació per l'Art naix la seua metodologia, que anomenem *Pedagogia Conteliana*: una pedagogia que, amb mètodes propis, particulars i exclusius aplicats per Pérez Contel a l'aula d'educació secundària genera uns resultats específics. Una pedagogia amb segell valencià, nascuda a la ciutat de Xàtiva als anys cinquanta del segle XX. Pérez Contel es va avançar dècades al que després van ser els Batxillerats especialitzats en Art.

El testimoniatge del seu alumnat, els treballs escolars analitzats, les exposicions educatives, les seues publicacions, els intercanvis escolars i la seua actitud davant l'Art i la Cultura -per citar algunes de les seues actuacions- ens demostren i confirmen l'existència de la *Pedagogia Conteliana* desenvolupada principalment entre 1950 i 1978. La seua activitat docent va ser interrompuda a causa del convuls període viscut a Espanya entre el 18 de juliol de 1936 i el 20 de novembre de 1975. Aquesta tràgica «interrupció» va generar mal i destrucció a un país que buscava un model de progrés, benestar i una educació de qualitat per a la seua població. Malgrat tot, Pérez Contel va ressorgir de les seues cendres republicanes en eixir de la presó en 1941, va recuperar els valors inculcats en democràcia i va generar coneixement durant dècades en un entorn hostil als valors democràtics.

Rafael Pérez Contel fue un profesor republicano que no claudicó en el modo de enseñar como impuso la dictadura entre 1939 y 1975, no retrocedió en su método pedagógico aplicado por el régimen franquista después de la Guerra Civil. Como profesor de Dibujo, no solo fue revolucionario al introducir la práctica del grabado en linóleo, sino que también innovó por medio de la realización de visitas con su alumnado a los yacimientos arqueológicos para estudiar el arte íbero, investigar las culturas que nos precedieron e indagar en el significado de las pinturas rupestres. También fue innovador como editor de textos escolares al publicar docenas de libros sobre educación artística para visibilizar el trabajo de su alumnado; además, realizó intercambios educativos con diversos centros españoles y del resto del mundo como Japón, Chile, Alemania y Uruguay, entre otros.

Per a Pérez Contel, el món no tenia fronteres ni cap límit. Tot el que estiguera lligat al coneixement, l'aprenentatge i la investigació l'apassionava i el transmetia amb aqueixa profunditat i passió que li caracteritzaven. Interpretar i entendre el món en la seua realitat més immediata -com en la més llunyana- era uns dels seus objectius. *Conèixer al món per a solucionar-lo* podria ser el seu lema; un món amb valors universals de germanor i solidaritat, un món on l'acte d'emprendre es fera a partir d'esforços individuals

i col·lectius, amb creativitat i ètica, la fi de la qual fora crear un món on les persones gaudisquen del progrés, però sobretot de la pau.

Rafael Pérez Contel es va creuar en el meu camí per a ensenyar-me una època i una manera de fer les coses, fer-me veure una pedagogia (i una Espanya) que fa més de huitanta anys va avançar en democràcia pel camí de l'educació per a aconseguir la modernitat i el progrés. Hui, el seu missatge continua vigent: la seua aposta per l'art, la democràcia, l'humanisme, la cultura i l'educació continuen sent valors fonamentals i imprescindibles per a construir societats modernes, democràtiques, autònomes i inclusives. La seua història ens exposa quines van ser les idees que van detindre durant dècades a un país il·lusionat amb la saviesa; malgrat això, en el seu exili interior, aquest professor de Dibuix mai es va rendir. El seu exemple de resiliència ens permet albirar que les coses sempre poden millorar-se amb il·lusió, esforç i amor.

ARTICLES

MEMÒRIA

En record de Pérez Contel

Carlos Plasencia

Catedràtic de Belles Arts, i nebot de Pérez Contel

Destaque l'exemplaritat de Pérez Contel, la seua dimensió com a referent, no només amb l'admiració intel·lectual pròpia de la meua condició professional, sinó amb l'emocionada gratitud de poder fer-ho des d'una perspectiva vivencial. No en va, vaig aprendre al seu costat quan vaig poder des de xiquet gaudint del privilegi de continuar sota el seu consell més gran fins al final dels seus dies, i hui puc dir que, si no haguera coincidit amb ell, no seria qui soc del tot; doncs quan revise alguns dels pilars sobre els quals descansa la meua existència: l'art, el coneixement, l'amistat, etc., d'amagatons en algunes ocasions o amb notable presència en unes altres, ací està ell.

Pérez Contel es va convertir a partir dels anys seixanta en aqueixa sort de mestre, d'amic, fins i tot de pare alternatiu, aqueix que un mateix busca fora de casa per a poder accedir a un altre món, a altres coses, a altres idees. I encara que, lògicament, considere especial el que aquest fet va suposar per a mi, he de dir que he conegut a no pocs dels quals en el seu dia van ser alumnes seus que d'una manera o d'una altra, validarien com jo la seua importància com a referència professional i personal.

No fa falta una mirada d'expert a l'hora de revisar les seues distintes activitats pedagògiques per a observar clarament que entenia l'educació com el que és: part d'un procés de socialització gràcies al qual, el mestre, tant compleix amb el deure de compartir coneixements, com amb el d'implementar en l'alumne el desenvolupament de conductes emmarcades en un sistema de valors que se sustenten en una condició cultural treballada i, sobretot, resolta basant-se en maneres evolucionades de comportament individual. Aquesta qüestió, ja per si mateixa important, aconsegueix una dimensió especialment rellevant en tant que estem parlant d'educació artística.

Estic convençut que aquest tipus d'educació, i no només als nivells d'ensenyament bàsic, és vital a l'hora de potenciar en l'individu la seua capacitat de connectar amb la realitat, i amb això, de generar recursos per a conèixer-la, i des d'ací, entendre-la. Pensar que aquest tipus de formació té a veure específicament amb la implementació d'aptituds personals que pogueren vincular-se a un hipotètic desenvolupament futur de l'art és quedar-se curt, l'educació artística en qualsevol estadi formatiu pot arribar a tindre a veure, i molt, amb l'enfortiment de recursos individuals que facen possible mantenir, enfortir i fins i tot generar fenòmens socials de progrés marcats per valors de caràcter humanista, és a dir, per tot allò que ens pugua ajudar a conèixer d'una manera més justa. Doncs bé, quan busque l'origen de la fortalesa d'aquest convenciment personal, apareix en la meua memòria la figura mestra i sàvia de Pérez Contel.

Un home d'una gran personalitat, de fortes conviccions, amb una enorme curiositat intel·lectual, bon conversador, amb sentit crític i opinions rotundes, però tan ben llaurades que evitaves la seua confrontació perquè normalment tenies dur les de guanyar. En tot cas xarrar amb ell era subjugant. La seua erudita conversa s'expandia amb facilitat per camps inesperats

amb una enorme eficàcia dialèctica, revelant que el coneixement, més enllà de la seua especificitat, obre les portes de l'enteniment. Això sí, exercia la seua erudició sense ostentació, de manera natural, no en va considerava una forma d'estupidesa el refinament intel·lectual d'aquells que ell qualificava de «ximpls llegits»; a ressaltar per a entendre el valor que concedia a l'experiència, com també és important subratllar, la transversalitat dels coneixements que dominava, això que li permetia tant orientar amb eficàcia les seues accions pedagògiques així com il·lustrar-les.

En alguna ocasió, el seu modus operandi es veia afectat per actituds apassionades i una mica vehements que resultaven dissonants en un cor tan bla com el seu, i a un cap tan esforçat en la reflexió. Però ell era així, un comunista amb forts valors morals, la radicalitat dels quals tenia més a veure amb una mirada juvenil que mai va perdre, i amb un exaltat i esporàdic procedir que no era més que una manera de ser fidel a si mateix.

Sempre va tindre una mirada renovadora enfront de les coses, una mirada que es manifestava en actituds que en algunes ocasions podien resultar tímides i, en unes altres, pertorbadorament radicals, però mai extravagants i, sobretot, en la mesura que afectaven directament l'enteniment de les coses, sempre fonamentades. I és que la seua lleialtat a les idees i, en general, el seu compromís intel·lectual amb tot allò que vitalment li havia resolt així, provocava que a vegades els seus arguments xocaren amb la norma, amb el que hui es qualificaria de «políticament correcte». I això a mi, i a molts joves que vam gaudir del privilegi de formar-nos sota el paraigua del seu saber, acomodats en el discurs canònic i únic que ens imposava el sistema franquista, ens permetia, com a mínim, qüestionar-nos la passivitat o la letargia que aqueixa situació ens provocava.

El gaudi en dibuixar, pintar o esculpir era tan intens en Pérez Contel que, sense pretendre'l, et transmetia la sensació que no hi havia una altra manera de dibuixar, pintar o esculpir que no radicara en el plaer mateix de fer-lo; és a dir, alguna cosa així com que, si no sents apassionadament el que fas en el moment mateix de fer-lo, millor no el faces perquè incompleixes una condició sine qua non. Es tracta d'un punt de partida inexorable que vincula l'activitat a la vocació, aqueix empenyiment que, sense tindre una base racional massa clara, projecta l'aventurat anhel juvenil cap a l'exercici d'una determinada ocupació.

Hui, després de tants anys sense ell, se m'han pogut oblidar algunes de les classes que en el seu moment em va regalar, però mai oblidaré la classe de mestre que va ser.

Cent anys amb Pérez Contel

César Salvo

Cronista de la Villa

Vaig conèixer Rafael Pérez Contel amb motiu de la inauguració de l'Exposició retrospectiva de la seua obra (escultures, pintures i dibuixos) que organitzà la Assemblée Democràtica i Cultural de Villar del Arzobispo que va fer-se al segon pis de la coneguda Casa de la Cultura, just damunt d'on ara se custodia el seu llegat bibliogràfic en l'Arxiu RPC. Va estar oberta del 17 al 31 de gener del 1988, coincidint amb la Setmana Cultural que es celebrava -en l'època- al voltant de la festa de la nostra patrona, la verge de la Pau (24 de gener). Encara que els materials exposats aquí eren sols una part de les obres que s'havien exposat l'any anterior a València. Aleshores ja coneixia el seu passat republicà (fundador de la Unió d'Escriptors i Artistes Proletaris i de l'Aliança d'Intel·lectuals antifeixistes de València) així com la seua tasca com docent a Xàtiva, amés del seu pas per la presó i el seu perllongat exili d'interior com a professor d'Art, per les comarques de La Costera y La Ribera Alta; desconeixia -no obstant- tant la seua obra com la seua trajectòria acadèmica, artística i docent. En aquella exposició vaig començar a conèixer en profunditat la seua obra artística, de la qual sols coneixia una làpida en pedra repicada amb una baix relleu d'una dona amb un mant al cap i mig agenollada, al nínxol familiar del Cementiri Municipal, magnífica obra escultòrica que passa desapercebuda per a la majoria de visitants del recinte.

Uns anys després vaig descobrir la dita -de manera inapropiada- *Cap de miner*, que Rafael va regalar al poble d'El Villar a mitjans dels 80, i que l'Ajuntament de dretes relegà a l'oblit als magatzems municipals durant uns quants anys, un magnífic bust de bronze que rescatarem, i del qual vaig tindre l'oportunitat de tenir l'honor de canviar-li el pedestal, que no era massa gran, per l'actual de major porte (dissenyada pel reconegut pintor vilarenc Rafael Calduch y, del qual, Pérez Contel va ser mentor en la seua infantessa); ara es troba al replà del primer pis de l'Ajuntament; va ser quan descobrirem que al interior del coll hi havia una llegenda escrita que resultà ser el títol original (en valencià) que l'havia posat l'autor: *Home de la muntanya*. Eren a la primera dècada del segle XXI, i encara no era el cronista, però ja estava darrere d'un llegat seu (Arxiu personal) que -anys enrere- havia estat donat per un fill de Rafael a l'Associació Ateneu Cultural de Villar, la Presidenta de la qual era -en eixa època- professora de Llengua i Literatura Espanyola al Institut de Xàtiva, D.ª María Asunción Ramírez, els fons dels quals, embalsats en caixes de cartró estaven sofrint un dany per les inclemències de l'oratge (vent i pluja) s'emmagatzemaren a l'atri del Palau Prelacial. Per tal com la dita Associació no podia depositar aquests fons a cap altre lloc va ser quan, a proposta meua, se donaren a l'Ajuntament, i se'ls ubicà a una gran sala en la primera planta d'aquella Casa de la Cultura i es catalogaren.

Vaig conèixer Alejandro Macharowski (és doctor en Didàctiques Específiques -àrea arts visuals- i Llicenciat en BB.AA.) en 2018, quan aparegué un bon dia pel poble, per consultar alguns materials de l'Arxiu RPC; aleshores ja era Arxiver Conservador i Cronista de la Vila. Passarem una vesprada coneixent-nos, endinsant-me en les entranyes de la tesi que preparava aquest hispà argentí singular, net d'un excombatent republicà, milicià en la Columna Ascaso i després Sergent al Batalló 499 «Pi i Margall» de la Brigada Mixta 125, 28 Divisió. Crec que ell també va descobrir moltes coses de Rafael que ni tan sols esperava; encara recorde quan li vaig mostrar els linòleums originals que Pérez Contel treballà amb els seus alumnes de Xàtiva i que després va recollir en un llibre, els ulls li brillaven com a un infant. Coneguí a una persona extra-ordinària que estava reivindicant al més gran artista que ha tingut Villar del Arzobispo: Premi Nacional del Ministeri de Cultura en 1976 i 1978, precursor de les especialitats artístiques en Batxillerat i Medalla d'Or del Cercle de BB.AA. i Crítics d'Art de València, sempre fidel al seu compromís. Estaria bé que el poble, en 2029 i aprofitant el 120 aniversari del seu naixement el nombrara Fill Predilecte (a títol pòstum), a ell, que en una cara escrita als anys 50 i dirigida a D. Vicente Llatas Burgos se queixava de la falta de reconeixement a la seua figura al seu propi poble.

En 1988, el Catàleg de l'Exposició, entre d'altres escrits d'importants figures del món de l'Art, contenia un de l'Assemblea Democràtica i Cultural de Villar del Arzobispo, que -per finalitzar- reivindicava amb aquestes paraules al nostre paísà: «no es menos valioso el acervo de experiencias y recuerdos que Rafael atesora, y que esperamos que pueda reflejarse en algún libro de memorias». La reivindicació es va acomplir, si més no en un llibre de Memòries explícitament parlant, sí en un llibre de Recuperació de la Memòria de Pérez Contel, com es el del professor Alejandro Macharowski (2021), titulat *Rafael Pérez Contel. La Pasión por la Enseñanza del Arte*. Producte de totes les seues investigacions per a realitzar la tesis doctoral, que va obtindre la qualificació *cum laude* en 2019, fou eixe llibre que publicà dos anys després i del qual ha esdevingut ara la present exposició.

Una memòria necessària i reparadora que ha d'arribar a les aules

Isabel Alonso Dávila

Associació Catalana de Persones Expresses Polítiques del Franquisme

Pérez Contel va ser un pres polític. Ho va ser pel seu compromís amb la causa i els valors republicans. Aquest compromís el va portar durant la guerra a l'activisme polític. Va ser cofundador de la *Unió d'Escriptors i Artistes Proletaris* (UEAP) i va participar activament a l'*Alianza de Intelectuales Antifascistas para la Defensa de la Cultura*. Va dissenyar cartels, junt a Josep Renau, va maquetar revistes, llibres i octavetes; va dibuixar croquis i mapes per al Gabinet Topogràfic, va publicar anuncis i proclames del govern republicà, va realitzar il·lustracions para la *Cartilla Escolar Antifeixista*, etc. Per aquesta feina en defensa de la República, després de la victòria feixista, va ser denunciat, detingut, el 5 d'abril de 1939, i empresonat. Va sortir de la Presó Model de València el 1942 en llibertat provisional. El 1944 va ser jutjat per un Tribunal Militar i condemnat a tres anys i un dia per «auxilio a la rebelión», aquest delictes que els facciosos atribuïen precisament als que no es van rebel·lar, sinó que, ben al contrari, van defensar el govern legítim. A partir de llavors, va romandre en llibertat vigilada fins el 23 de març de 1945.

Pérez Contel va ser un professor republicà. Per a les associacions memorialistes que estem interessades en la pedagogia de la Memòria, com l'ACEPF, ja que volem assegurar que la memòria arribi a les generacions més joves, la biografia de Pérez Contel ens ajuda a fer memòria sobre el que el cop d'estat del 18 de juliol de 1936 i la victòria franquista va significar a l'àmbit educatiu: un truncament brutal amb les reformes educatives de la II República que miraven cap a una educació laica, basada en l'escola única i la renovació pedagògica i amb un ampli pla de creació d'escoles, de perfeccionament del professorat, de foment de les biblioteques, etc. La vida de Pérez Contel ens ajuda a recordar i a pensar de nou, amb nostàlgia i admiració, i també amb ràbia i frustració, el que podria haver sigut la nostra educació, la nostra infantesa, adolescència i joventut, les nostres escoles, instituts i universitats, el nostre país, en suma, si el 18 de juliol de 1936 no haguessin fet aquell cop d'estat militar i no haguessin vençut les tropes rebels, elles sí, contra els defensors i les defensores del govern legítim de la II República. Només hem de rememorar el que van significar la *Institución Libre de Enseñanza* (ILE), amb Francisco Giner de los Ríos, amb Bartolomé Cossío, amb Ricardo Rubio, amb Lorenzo Luzuriaga, amb les germanes Uriz Pi, amb les Missions Pedagògiques, a les que va participar Pérez Contel al setembre de 1934 a pobles de Madrid; amb les colònies escolars, amb la creació d'escoles i la convocatòria de places de docents, amb l'Institut Obrer de València, el primer d'aquest tipus que es va crear i a on Pérez Contel va ser professor

substituint a l'escultor Alberto Sánchez. Els instituts obrers, amb règim d'internat, significaven la possibilitat d'un batxillerat abreviat per a treballadors i, per tant, la possibilitat d'entrada directa a l'ensenyament superior, ens diu Pérez Contel, citat per Alejandro Macharowski a *Rafael Pérez Contel, la pasión por la enseñanza del arte. Un profesor innovador en educación artística* (EdictOràlia, 2021). Per comprendre bé el que significaven els Instituts Obrers hem de recordar que obrien l'accés, no només directe sinó també becat, a les universitats espanyoles o europees.

Pérez Contel va ser un professor represaliat pel franquisme. Les associacions memorialistes estem compromeses a recordar que, després del període de llums que va significar la República, també a l'àmbit educatiu, es va exercir una repressió brutal contra el magisteri de tots els nivells, assassinats molts i molts més empresonats i/o sotmesos a «expedientes de depuración» (quina paraula més horrible). Alejandro Macharowski, al seu llibre sobre Pérez Contel, ens recorda que «el franquismo se ensañó con los docentes». I també de quines maneres: «represión, expulsión del sistema educativo, censura». Pérez Contel va ser separat de la seva plaça de docent el 1939. Només el 1950 va poder tornar a presentar-se a les oposicions i va poder recuperar la seva càtedra de Dibuix.

Pérez Contel va ser un exiliat interior. L'exili interior de Pérez Contel ens fa pensar a molts altres docents que van sofrir la repressió i també que, guanyant-se la vida com podien i tornant a les aules quan van poder, ens vam fer arribar una mica de llum, si bé tamisada per l'autocensura, a les generacions que vam iniciar, a la segona meitat dels anys 50 i als 60 els nostres estudis d'aquell llarguíssim i gris batxillerat. Són un bon exemple d'aquests tamisats raigs de llum els records que ens va transmetre el cantant Raimon, el 20 de maig de 2022, dia de la presentació de la biografia de Pérez Contel, escrita per Alejandro Macharowski, que la nostra associació va organitzar a la Llibreria La Central del Raval de Barcelona. Raimon, que va ser alumne de Pérez Contel a l'Institut Josep de Ribera de Xàtiva, ens va parlar d'un Pérez Contel que treia l'alumnat a fora de les aules perquè poguessin observar directament, a plain aire com Gustave Courbet, aspectes de Xàtiva. Per exemple, les diferents formes de les xemeneies. Però Raimon també va recordar que durant els seus estudis de batxillerat ni ell ni els altres estudiants van saber que el seu interessant professor de dibuix havia patit la presó i la separació de la docència. Macharowski també ha recollit aquest profund silenci del professor sobre el seu passat, a les entrevistes que ha fet a d'altres alumnes de Pérez Contel. I es que l'exili interior va imposar un dur i obligat silenci, una profunda autocensura, a tots i totes els que el van patir. La societat espanyola actual també ve d'aquest silenci. «Jo vinc d'un silenci», ens recorda Raimon. Per això és tant important no deixar de trencar-lo, una i altra vegada, fent públiques biografies com la de Pérez Contel. Com acte d'amor a la veritat i a la justícia. I també per la reparació que li devem, a ell, als seus familiars i a tantes altres persones. També per a reconstruir una memòria col·lectiva molt necessària per al nostre país, especialment per a les noves generacions com a garantia de no repetició.

Per tot això és tan important l'exposició «Rafael Pérez Contel. Un profesor innovador en la enseñanza del arte». Perquè ens ajuda i ens obliga a fer memòria i perquè ajudarà a les noves generacions, acompanyades i guiades pel seu professorat d'Art i d'Història, a conèixer una biografia imprescindible per entendre d'on venim, com som i que podem arribar a ser si no oblidem i no deixem que es repeteixin les terribles violacions dels drets humans que van marcar les biografies de diverses generacions del nostre país i que ens van impedir continuar avançant pel camí encetat per les reformes de la II República. Totes aquestes reformes van ser fonamentals, l'educativa també. Esperem que molts centres educatius de Villar del Arzobispo primer, de Xàtiva a continuació i de moltes altres localitats, donada la itinerància posterior de l'exposició, sol·licitin la visita guiada pel professor Alejandro Macharowski i realitzin a les aules de dibuix dels seus centres els tallers de gravat que la complementen.

Els estudiants són els agents causals de la cultura

Isabel Pérez

Filla de Juan Pérez Zarapico, neta de Rafael Pérez Contel. Professora de Tecnologia en l'Institut d'Educació Secundària, Puente Ajuda de Olivenza, Badajoz

L'activitat artística i la docència són compatibles i es nodreixen mútuament, per la qual cosa el desenvolupament de les competències artístiques del docent beneficia la seua labor pedagògica.

El *docent artista* no esquiva centrar la metodologia a la pràctica i al joc, ja siga dibuixant, pintant o modelant, atorga als alumnes un paper actiu en el procés d'aprenentatge. Durant les pràctiques es fomenta un clima lúdic a l'aula; ell /ella sap que l'art com a joc dona suport al desenvolupament cognitiu i estimula les capacitats creatives, i que una formació d'aquest tipus pot portar amb si la transformació de les persones.

El docent artista *contagia* el seu entusiasme per l'art sense perdre de vista que és un docent, a pesar que l'alumnat el veja més aviat com a *un pintor que ensenya*, o a *un creador en actiu*, la qual cosa al mateix temps els crida l'atenció i els estimula.

Així, la labor docent del meu avi va ser transcendental, innovadora i avançada; a través d'ella va professar un ensenyament que va donar veu al seu alumnat, quedant tot això reflectit als testimonis i treballs escolars que Alejandro Macharowski va recopilar al seu llibre *Rafael Pérez Contel. La pasión por la enseñanza del arte*.

En ell es mostra l'esforç i el llegat d'un mestre de Dibuix que va ser precursor en l'ensenyament de les arts plàstiques i visuals i que va donar *un superpoder* al seu alumnat: *la llibertat creativa*. Perquè *la creativitat* està en els somnis, en els moments en què no es pensa aparentment en res, i es pot aplicar a moltes disciplines i contextos. Perquè al cap i a la fi, tots podem *dibuixar bé* desenvolupant unes certes facultats cognitives i estimulant el costat dret del cervell (l'hemisferi creatiu).

Aquesta *mostra pedagògica de Rafael Pérez Contel* que té ànima viatgera i pretén moure's per diferents llocs (...) és *la primera* que es fa sobre el seu treball com a professor de dibuix i té un alt valor no sols pel vast contingut que mostra, sinó pel moment històric en què es realitza el recorregut de la seua activitat docent -des dels anys de postguerra i el primer període franquista i fins a la seua jubilació com a professor de dibuix-, i també perquè rescata i eleva aquesta faceta no menys important d'aquest *docent artista* que va ser el meu avi.

Després el meu pare, Juan Pérez Zarapico, seduït per *les formes* del meu avi, va continuar aquesta labor com a professor de dibuix, i també com a docent artista, a l'IES Regne Aftasí de Badajoz, centre del qual va ser també director i, obstinat com estava en el fet que l'alumnat extremeño tinguera un espai per a l'art, va impulsar la creació del Batxillerat Artístic a la nostra regió. Perquè, tal com deia i continua dient: **«si aconseguim que el nostre alumnat valore l'art i mantinga la confiança en les seues potencialitats, s'assegura un aprenentatge significatiu».**

... I, com no podia ser d'una altra manera, jo vaig beure de la mateixa font, i vaig caure sota l'encanteri de la més apassionant de les professions, *l'ensenyament*, tan injuriada per uns com estimada per uns altres, en la qual intente emular els passos dels meus predecessors *sempre*.

El cas és que vaig acabar arribant *al mateix centre* en què els meus pares van ser professors -ja que la meua mare, Dorotea, també era professora de llengua i literatura- i vaig continuar per la mateixa senda que em van traçar, fent i aprenent, utilitzant la meua matèria -la Tecnologia- com una eina més per a la creació artística del meu alumnat... i continue.

**«A dos passos de mi, estàs tu. A dos passos de tu, està ell. A dos passos d'ell, estàvem nosaltres»,
deia un savi.**

Generositat de l'invisible.

La nostra gratitud és infinita.

Edmond Jabès - *El llibre de l'hospitalitat*.

Les activitats extraescolars que es contemplen en la programació del curs són el moment idoni per a mostrar a un creador en el seu propi ambient. En això, el meu avi era un expert; portava als seus alumnes a dibuixar al camp, a visitar una pintura rupestre en una cova, a recollir materials per als seus treballs... I és que entrar en contacte amb l'entorn productiu de les arts estimula la *imaginació* i iniciativa de l'alumnat, que aprèn quin és l'instrumental per a desenvolupar les seues idees i descobreix aspectes que serien impossibles d'il·lustrar dins de l'educació formal.

Però la visita a una mostra, a una exposició o a un museu suposen *el punt d'inflexió en l'aprenentatge dels processos artístics*. Estem davant l'exhibició de l'obra, un fet culminant, encara que no conclouent, de la creativitat.

Crec que amb aquesta mostra didàctica sobre Rafael Pérez Contel es pot arribar a aconseguir que l'alumnat que la visite -i el públic en general- senta una proximitat natural en apuntar-se a la vida i al tre-

ball com a docent del meu avi, una persona polifacètica i inquieta, a qui no se li posava res per davant, i que, malgrat els obstacles que es van interposar en el seu camí, ell va saber convertir-los en oportunitats per a créixer com a artista, com a docent i com a persona.

Implicar la societat en *l'acció artística* és una bona idea perquè quan un creador, fins i tot un xiquet, descobreix que les seues obres tenen importància en el món, pren consciència de la transcendència que poden tindre els seus actes i tracta de millorar. L'exposició és també una activitat educativa en si mateixa.

Els estudiants són els agents causals de la cultura.

En exposar es situen en un paper protagonista, i l'objectiu és que els agrade i tracten de repetir-ho. La idea és ensenyar-los els passos a seguir en aquest camí perquè el reprenguen al llarg de la vida; ensenyar-los que la creació roman i a vegades il·lustra la història.

Els gravats realitzats pels estudiants del meu avi que ell mateix va editar i va publicar amb tant afecte reflecteixen això amb tanta força...

En definitiva, l'educació artística forma el comportament estètic d'una societat, així com l'educació en valors forma la moral o la filosofia forma ciutadans conscients... perquè sense ètica, no hi ha estètica, encara que Friedrich Nietzsche ho va proposar a l'inrevés (No hi ha Estètica sense Ètica), però l'ordre dels factors no altera el producte, com va dir Pitàgores.

No deixem de tindre mai passió per l'art i per l'ensenyament. Passió per la vida.

Paraules màgiques

Juan P. García

Manté informació en internet sobre l'obra artística i pedagògica de Rafael Pérez Contel

www.perezcontel.es

Créixer en aquells pisos amb sòl de nolla de mosaics infinits, balls de color i perspectives enganyoses era en si mateix un condicionant en la vida. A mi almenys me predisposava en l'espai com a peó d'un joc al qual ningú haguera renunciat. En un d'aquells, vivien els meus iaïos Rafael i Amelia, fent de l'aparent rutina una tradició. Sobre quadrícules acolorides, una taula redona que creixia per als esdeveniments familiars, era el suport per a la convivència d'aquell matrimoni. Ella amb les seues costures, la seua papiroflèxia, i ell amb els seus papers, els seus llapis, els seus escrits. Van vindre amb aquella taula des d'un altre pis a Xàtiva i es van situar igual amb ella en el de València.

De l'activitat acadèmica i docent a la Ribera, al retir i el descans en Russafa. Encara que això del retir per a ells era poc més que un formalisme legal, i tan sols un nou canvi al qual acomodar-se entre tants altres. Un matrimoni, una taula, converses, bromes i silencis entre treballs i el que en aqueixa situació molts hagueren qualificat d'aficions.

Era aqueix temps en el qual una ràdio Telefunken en un prestatge d'aquell menjador, igual donava consells de submissió a dones, que emetia «el parte». La informació que hui ens aclapara, llavors era tot un desafiament a la intuïció de l'engany. Però així es vivia, amb costums senzills, en un món en el qual de portes fora tot era un pretés ordre, normes, acords i lleis que semblaven escrites a foc per a tothom.

En aqueix món gris i fosc, entrar en aquell pis de mosaics acolorits, de taules redones i dibuixos, no podia més que ser el centre de l'atenció d'aquell xiquet que era jo. Un xiquet inquiet que anava a venia de rebre les seues classes en el que a mi em semblava un vetust conservatori de música en la Plaça de Sant Esteban. Sempre em va apassionar la música i, creixent amb ella i els estudis que ens eren propis a tots, vaig començar inevitablement en aquell ambient a interessar-me per moltes altres disciplines. Només per simple curiositat. Sense més ànim que emplenar els buits que els dubtes anaven deixant en mi en observar-ho tot.

Necesitava que algú fuera de ese mundo disciplinado y con afirmaciones tajantes e indiscutibles, me ayudara a resolverlas.

Necesitava que algú fora d'aqueix món disciplinat i amb afirmacions categòriques i indiscutibles, m'ajudara a resoldre-les.

A la meua casa érem sis germans, i per pures coincidències de la vida els meus pares i els meus iaïos vivien en la mateixa finca. Ens repartíem per a estudiar i dormir a casa dels uns o dels altres, segons les situacions i el temps que vivíem ens obligava per horaris i organització familiar. En morir la meua tia que vivia amb els meus iaïos, va quedar una habitació lliure. Xicoteta però suficient després de retirar un retrat de Joan XXIII que presidia amb corcò un capçal de llit.

El meu iaio Rafael va proposar als meus pares que jo mateix ocupara aquella habitació per allò dels meus assajos i vull pensar que també per la curiositat del meu avi de veure com aquella guitarra que em van regalar uns anys abans cobrava vida, amb estudis de Sor, Gaspar Sanz, i partitures esporàdiques de Bach i altres.

Va ser el meu iaio el que en aquell moment, dirigint-se a un adolescent, li va proposar un intercanvi.

«El teu m'expliques el teu, i jo el meu. Què et sembla?»

D'una cosa tan senzilla i amb els anys compartits, va haver-hi un desenllaç.

Vaig començar a assajar els meus estudis, en un triangle entre els meus iaïos. Ells a les seues coses, jo a les meues. Em vaig integrar ràpidament en la seua manera de relacionar-se. Treball i xicotetes pauses amb comentaris sobre qualsevol de les coses que ens anaven succeint mentre avançàvem. I així, vaig descobrir que malgrat ser ja un xicotet adolescent, tenien la meua atenció. Em sentia afalagat en aqueixa situació. Mai va haver-hi condescendència ni aparent paternalisme en cap comentari. Els tres teníem l'interés dels altres. Cadascun pel que fora que fera a cada moment.

«Abuelito»

D'aquesta senzilla manera, i per molt improcedents o inconvenients que foren les meues preguntes, que no eren poques, aconseguia captar la seua atenció. Pronunciar «abuelito», era com activar un interruptor que aconseguia pausar aqueix frenesí creatiu durant el breu instant que jo mateix o qualsevol li requeria.

Ell gaudia creant. Com es podria concebre d'una altra manera que llibres, quadres, escultures, esborranys, escrits envaïren qualsevol estada en aquell xicotet pis del centre de València? Tots impregnats de notes, traços i idees anotades, objectius i conjectures de tota mena que podies trobar, mentre els núvols d'aiguarràs et convencien de manera inequívoca que estaves en una altra atmosfera.

No era l'olor de llar de cuina lenta, que afortunadament també a vegades, sinó eixe aroma que involuntàriament et feia còmplice de qualsevol activitat creadora. Unes vegades per ser ajuda com a aprenent

a la manera antiga, unes altres per la curiositat i avidesa de coneixement que a qualsevol xiquet se li despertaria davant un escenari tan diferent del de les llars dels seus amics i companys.

I d'aqueixa manera, i per les ganes d'aprendre, vaig saber que «abuelito» era la clau. La paraula que vindria precedint a altres paraules màgiques.

Si és cert que la pulsio creativa era el seu motor, més ho és que per damunt d'això, volguera donar-li un sentit a les seues creacions, a la seua obra, als seus pensaments, estudis i recopilacions com volent no sols compartir la seua passió, sinó fer entendre al proïsme les raons que li portaven a sentir-la.

«Abuelito. Puc fer-te una pregunta o m'espere que acabes?»

Aquestes paraules les tenia jo molt assajades. Sabia que d'aqueixa manera i en pronunciar-les, el temps fora el que fora, i ho mesurara com estimara, el meu iaio faria que desapareguera de qualsevol programació per a prestar-te tota la seua atenció.

I la tenies des del principi fins al final, fins i tot a vegades més del que les meues pròpies limitacions d'adolescent em permetien abans del cansament que s'anunciava davant algunes de les seues explicacions detallades i, per tant, llargues, extenses, i plenes d'escarafalls dibuixant en l'aire tot quant deia, marcant mesures, assenyalant, o repentinant els seus cabells entremaliats.

Una simple pregunta per la posició d'unes ombres en un dibuix podria desencadenar tot un arsenal dialèctic de sentit de la llum i el volum, la perspectiva, la fortalesa dels traços, fins i tot elucubracions filosòfiques sobre el propi sentit d'una imatge que passava de l'evocació al paper, al llenç, o a qualsevol suport.

Els que ho coneixíem en aqueixa faceta, sabíem que totes aqueixes explicacions anirien acompanyades sempre d'unes pauses en les quals et miraria fixament, somrient sorneguerament, com escodrintyant el teu vertader interès i deixant-te el temps precís per a la teua reflexió. Tan precís ho mesurava, que no permetria si més no, encara que el volgueres, qualsevol xicoteta interrupció en el seu discurs.

Dominava el temps, la impostura i els silencis per a portar-te de la mà en el camí que ell mateix anava traçant per a aconseguir despertar en tu la seua passió. Era una dansa gestual de mans, somriures, silencis i moviments corporals. Un ritual apassionat que, a manera de cadència rítmica, et provocaria tirar a ballar amb ell.

I ho aconseguia.

Ho va aconseguir molts anys, fent-nos majors en companyia. En excursions a museus, a cases i visites

d'artistes, gravadors, terrissaires i tallistes. Llibreries i cafés compartits. Però també eixides a la natura, a recollir esponges a Santa Pola, romer i timó en la Calderona, o a descobrir possibles restes iberes o romans en l'Hort del Capellà d'aquell llavors. A explorar mentre em parlava del meu besavi i de com trobava els minerals que li demandaven.

En tornar, mentre tots repreníem les nostres tasques, anàvem comentant tot allò que véiem i les preguntes que ens sorgien. I d'igual a igual, com en un rotlle d'amics tots vam aprendre. Hui, fora de l'egocentrisme d'aquell adolescent, sé que fins i tot aquell interès per la meua guitarra, pels meus dubtes i comentaris, van formar part d'un pla. El pla d'educar a aquell xiquet en llibertat, amb la consideració i el respecte que al meu avi li mereixia tot aquell que volguera aprendre, i a més compartir el seu temps i la seua vida. Un pla pedagògic que va començar el dia que vaig trepitjar el pis per a conviure amb ells.

El temps va passar, i quan els meus iaïos van saber que per fi jo faria la meua pròpia vida, lluny ja d'aquell menjador atipat de trastos, em van sorprendre regalant-me un relleu en bronze. En aquest relleu hi havia una guitarra, uns pinzells, uns gots de vi i uns aparells de costura.

Ho va titular «Amics». Recordeu que us vaig parlar d'aquell món gris de l'inici? Així li narrava la meua visió del món en iniciar la meua convivència amb ells. Perquè aquest relleu, i així me'l va explicar, el va fer en certa manera a imitació del cubisme de Juan Gris. Buscant d'aqueixa manera la metàfora. Començar a l'estil Gris, per a arribar a l'estil Pérez Contel.

Així és com culminava el meu iaïo el final d'un procés d'aprenentatge, amb un regal, una moralitat i un inoblidable comiat.

Els meus pares

Juan Pérez Zarapico

Arquitecte, pintor y exprofessor de Dibuix

Instituto de Educación Secundaria y Formación Profesional, Reino Aftasí. Badajoz

Malgrat el que van viure els meus pares, sempre van evitar fer-nos compartir algunes de les circumstàncies que els va tocar patir, perquè les possibles reaccions tòxiques no ens crearen vincles d'afecció. I aquesta manera d'actuar va forjar en mi l'interès per les persones i ha regulat les múltiples experiències al llarg de la meua vida.

El meu pare es va involucrar amb la passió de qui creia estar dissenyant, amb les seues pròpies mans, un món millor. I, la meua mare, fidel *partenaire*, de tota la vida, li va omplir de benaurança i li va acompanyar animant o aplacant les seues reaccions. Acabada la Guerra Civil, va ser acusat per auxili a la rebel·lió i empresonat fins al 26 de juny de 1940. I com em va dir la meua mare, va ser la felicitat trobada de la seua eixida de la presó; i a l'any vaig nàixer jo.

Dels records de la meua infantesa, ressaltar el meu primer dia de classe al Liceu Francés, que la meua mare reia en recordar-lo. Aquest període col·legial va ser felicitat fins al dia que la meua germana Amelín va morir. Tot va ser ràpid. La nit va ser llarga i a l'inici del matí la meua germana va morir cantant en mans de la meua mare. Allò va ser molt dur i ens va marcar a tota la família. Recorde al meu pare donant-se cops al cap amb les parets del passadís. Vam tardar a recuperar la inèrcia vital.

Acabats els meus estudis de batxillerat i durant el curs de Preuniversitari, va ocórrer la famosa riuada a València que ens va fer passar, durant dia i escaig, l'esglai de desconèixer el que podria haver passat al meu germà Felo perquè no apareixia, però al final tot es va quedar en un esglai.

En aqueixa època, vaig passar alguns dels meus períodes vacacionals al Villar, primer amb la meua àvia Dolores i la meua tia Palmira. Després, alguns altres amb els meus pares dels quals recorde els meus passejos a la font amb el carretó que va fabricar el meu pare. Així com rememore la terrisseria de Ubaldo on aquest em va ensenyar a practicar en el torn. I també als meus cosins Vicente i Pascual Balaguer amb els qui vam tindre més relació. Després, el meu germà i jo vam ser companys en la Facultat de Ciències a València, on vivim una infinitat d'anècdotes i la més notable va ser el «deslletament» en la meua primera borratxera.

A partir del curs següent, vaig marxar a Madrid a estudiar Arquitectura pel que la nostra relació familiar es va limitar a períodes vacacionals, època en la qual el meu pare em va dirigir múltiples treballs i procediments de dibuix i pintura. Poc vaig poder gaudir de Xàtiva, excepte tot el que em va poder ensenyar el meu pare de la ciutat i enamorar-me dels *socarrats*.

D'aquest temps, record el difícil que va ser que es casara el meu germà. Després les coses es van anar normalitzant amb l'arribada dels meus benvolguts nebots, sis meravelloses persones que van conviure amb els meus pares, participant de tantes coses que van ajudar a afavorir la cohesió familiar. Els meus pares van educar als seus nets i ells, després d'haver compartit tantes experiències, han col·laborat, sobretot Pablo i Juan, a difondre la personalitat i obra del meu pare. A Madrid, vaig conèixer a la que hui és la meua dona qui m'ha acompanyat com a crítica i animadora en la meua vida professional, docent i política, Dorotea.

El meu compromís polític em va incitar a participar en les primeres eleccions municipals a Navalmoral de la Mata. Compromís que malgrat llums i ombres encara continua en l'actualitat. Recorde la satisfacció dels meus pares en la celebració de les meues noces, tal vegada per no haver pogut, per les circumstàncies, gaudir de la seua ni la del meu germà.

Com a professional, vaig començar per treballar com calculista en estructures metàl·liques i posteriorment per a conciliar la família em vaig presentar a unes oposicions de professor de dibuix que vaig aconseguir superar. Record al meu pare dir-me que per a haver arribat ací - tenint una Facultat de Belles arts a València- podries haver evitat esforços, teu i nostre.

Al final el desí va determinar que havia de continuar la senda del meu pare. Després la vida em va atorgar el millor, el naixement dels meus tres fills, María va estudiar medicina; Isabel, Ing. Agrònoma i, Pedro, Documentalista. Hui tots dos estan dedicats a la docència, com els seus avis i els seus pares. Com a docent, la meua major satisfacció va ser iniciar, a Badajoz, l'ensenyament del Batxillerat en Arts Plàstiques i implantar la Formació Professional en Arts Gràfiques -fins a la meua jubilació- després de passar per l'experiència, durant dos anys de col·laborar, com a Cap d'Ordenació Acadèmica, quan rebem les transferències educatives a Extremadura. Aquests records estan emmarcats en la relació amb els meus pares que sempre em van acompanyar, i sobretot dels seus consells i crítiques que m'han servit en múltiples ocasions per a centrar la meua actuació en la vida. No he oblidat mai les seues indicacions en l'inici de la meua carrera docent:

«limita't a explicar-los les diferents tècniques, mitjançant suggeriments verbals, per a fer més intensa l'emoció d'aquells temes que els desitges suggerir. L'emoció és important, però sobrevalora sempre la inventiva i el poder creador, per damunt de l'expressió. Has d'aconseguir, en els teus alumnes, que valoren totes les tècniques d'expressió (ceràmica, gravat, dibuix artístic i tècnic, disseny gràfic...).»

Per tantes coses, sempre se m'ha plantejat la disjuntiva de si el meu pare era un artista que se sentia pedagog o un pedagog que se sentia artista. Del que sí que estic convençut és que li fascinava buscar solucions, investigar i seguir les seues intuïcions i que el que li subjugava era arribar a ser i no tindre. En definitiva, el meu pare és un humanista.

Ja estàs enverinat...

La meua relació amb Rafael Pérez Contel de 1980 a 1990

Rodolfo Navarro

Artista Plàstic

Una vesprada de setembre Rafael va entrar a l'estudi improvisat que jo tenia a la fàbrica de joieria familiar, al carrer Ciril Amorós 10 de València. Es va aturar a la porta i em va dir: «El teu pare m'ha ensenyat les fotos de les escultures d'arena que has fet aquest estiu a la platja. Vine't aquest dissabte al matí a la meua casa i et posaré uns exercicis per a dibuixar». Jo tenia 14 anys.

Rafael –que vivia a dos carrers de la nostra fàbrica– solia repassar les ceres de les seues xicotetes escultures, de figures estilitzades, en els taulons de joier. El meu pare sempre li va deixar fer al seu antull, i a ell li encantava gaudir de la fosa per a les seues diminutes escultures. Tots els dissabtes i diumenges als matins, lligava la bicicleta al fanal enfront de la porta del número 10 del carrer General Sant Martí i pujava els 7 pisos fins a la golfa on Rafael tenia el seu habitatge i el seu taller. Vaig estar més d'un any dibuixant en el seu saló.

En la meua adolescència, el meu estudi es va convertir en un cresol de tècniques, processos i metodologies on el dibuix, la pintura i l'escultura es fonien sense fronteres. Als seus 70 anys Rafael i jo ens trobàvem les vesprades en aquell «espai d'art» quan eixia de l'institut, durant els

caps de setmana i les festes escolars. Junts preparàvem llenços i *tablillas* a la mitja creta –molt absorbents– amb fons gris càlid on l'oli fluïa líquid com una aquarel·la, cavallets d'escultura per a poder fer diverses alhora, escuradents de modelar de banús i marcs per a alguns dels seus quadres; i amb el pas dels anys, escultures de dos metres d'altura («afusellat»), el meu autoretrat en algeps directe, els motles de les escultures i innumbrables esbossos a l'oli que s'amuntegaven pertot arreu. Com al meu Mestre personal del Renaixement, Rafael em va convertir en el seu deixeble i durant aquells més de

cinc anys –abans d'entrar a la Facultat de Belles Arts de València i els cinc següents–, em va oferir una immensa quantitat de coneixements, una metodologia única i un bagatge tècnic i conceptual sense igual.

**«L'important és la idea i el que vols transmetre,
no la tècnica ni el suport amb el qual el faces.»**

Amb el pas dels anys un tendeix a idolatrar els records. No obstant això, jo tenia uns 14-15 anys molt impulsius i Rafael passava dels 70. Hui puc imaginar alguns dels pensaments que li vindrien al capdavant quan, assegut en un racó del meu estudi treballant en els seus esbossos –i muntant les seues xicotetes escultures en les peanyes de fusta que jo li preparava durant les meues estones lliures– em contemplava esculpir el meu autorretrat en algeps directe amb tots els defectes que jo llavors encara no veia. Un dia es va alçar de la seua cadira i es va plantar enfront de la paret on penjava l'espill per a acabar el meu bust. Amb un carbonet fi, va dibuixar un ull cridaner, just a dalt de l'aixeta on ens llavàvem les mans, i va escriure:

**«Per a reproduir mesurar el temps en 6
vegades. 5 per a observar i 1 per a realitzar.»**

Va ser Rafael qui em va motivar a entrar en la Facultat de Belles Arts. Un xoc d'ensenyaments «administratius» que mai vaig comprendre, perquè sempre vaig utilitzar la facultat com una eina més i segons les meues necessitats; el que em va portar alguns bons maldecaps... No obstant això, amb l'arribada de les primeres beques Erasmus, la Universitat Politècnica de València em va oferir poder acabar el 5é curs a l'Escola Superior de Belles Arts de París.

Viure a la capital francesa un curs complet –i al 1989-1990– amb quasi totes les despeses pagades,

va ser el luxe absolut que sempre li agrairé a la Facultat de València i a Europa. L'École National de Beaux Arts (ENSBA) de París està situada enfront del Sena i del Louvre, un emplaçament idíl·lic que recorria a peu i amb metro cada dia per a fer meua la ciutat de sostres grisos de zinc, escultures de bronze del Jardin de Tulleries i les fonts dels seus carrers i places. Al febrer, durant la setmana de les vacances d'hivern a França, vaig agafar la Mamiya 6x7 i un munt de rodets de Kodak T-Max en blanc i negre i vaig decidir recórrer l'Est d'una Europa que s'estava desmembrant sense jo saber-ho.

Salzburg, Viena, Budapest..., vaig arribar al mur de Berlín des de Praga –llavors capital de l'antiga Txecoslovàquia– mentre el demolien, vaig conèixer de primera mà aquell moviment i les conseqüències que tots coneixem hui.

Quan vaig tornar a casa per a les vacances de Pasqua, el primer que vaig fer va ser anar a veure al meu vell mestre Rafael. Ens assegüem a la tauleta llitera del saló com tantes i tantes vegades havíem fet. Li vaig portar el retrat que li havia pintat a l'escola de París (oli sobre tela de 80x80 cm). Em va criticar dues o tres coses que llavors no vaig comprendre i que hui veig amb claredat:

—Aqueixos grafismes de la cantonada superior dreta què són?

—Pinzellades del fons que no vaig acabar... — vaig contestar sense molta seguretat.

—Mai faces res sense saber el motiu —em va dir—. La intencionalitat de cada pinzellada ha de ser pura, intensa. No deixes res a l'atzar. No esperes que el propi desenvolupament de la pin-

tura o el modelatge et resolga temes tan crucials com la composició o com en aquest cas un element gràfic que pesa en excés visualment. Si fas una cosa així, tan marcada, ha de ser per una raó potent, no perquè «ho hages deixat així»..., sense saber per què. Si esperes que el resultat et done la solució, t'equivoques. Pensa i no deixes de pensar, tot el procés artístic es basa en la reflexió, en l'analítica i en el fet de pensar.

—El quadre és per a tu. És un regal —li vaig dir amb afecte.

—I jo t'ho retornaré quan tornes de París i t'instal·les en el teu estudi. Et sembla?

—D'acord —li vaig dir content de saber que algun dia tornaria a tindre'l amb mi.

—Bé, no li dones més tornades, tu continua treballant... Ara dis-me, quins projectes bullen per aqueix caparró teu que sé que no s'atura a mai —em va preguntar Rafael mentre Amelia, la seua baixeta esposa, ens portava dos gots de llet i una safata metàl·lica amb galetes Maria.

—Perquè com ja et vaig dir per carta, estic en un taller d'escultura, però m'abellia pintar i vaig buscar un espai per a fer-lo. En aqueixa escola cada professor té el seu taller i és quasi impossible fer-se un buit, no obstant això, i per a la meua sorpresa hi ha un immens saló envidrat de dos pisos d'altura anomenat el Palais des Études que ningú usa. Així que em vaig posar allí mateix a pintar. I és allí on vull fer la idea que se'm va ocórrer l'última vegada que vaig pujar a la Torre Eiffel. M'agradaria fer un quadre prou gran perquè es pugua veure des de l'alt de la torre.

—I usar París com a marc de l'obra.

—Exacte. Almenys que ho emmarque un edifici o un monument de la ciutat.

—Recorda que l'essencial no és només el que representa la idea, ni tan sols si podràs o no aconseguir el que ara t'imagines. Això realment important és tindre-les i intentar dur-les a terme, és al procés on descobriràs les modificacions necessàries perquè les idees es transformen en realitat. No deixes mai de tindre idees i projectes, són l'ànima de tot artista.

Després d'una pausa, se'm va quedar mirant i va afegir:

—Veig que ja estàs enverinat, el meu treball ha acabat. El camí és teu, recorre'l motivat i amb honestat, sempre.

Dies més tard, i ja de tornada a la meua xicoteta habitació de la rue de l'Assumption en el barri 16 de París, vaig iniciar el meu quadre enorme al Palais des Études de l'escola i el 25 de maig vaig col·locar «l'esbós» de 50 m² als peus de la Torre Eiffel, en els Champs de Mars i enfront del museu d'art modern Georges Pompidou. L'estiu que apuntava em va oferir la nítida llum d'un cel buidat i les imatges que vaig obtenir amb la Mamiya em van demostrar que allò era el principi d'una cosa gran, molt més gran. En aquella època no teníem la immediatesa de hui dia per a compartir missatges, èxits i fotografies. Vaig pensar a ensenyar-li-ho a Rafael quan tornara a València a l'estiu.

Rafael Pérez Contel va morir a València tres dies més tard, el 28 de maig 1990 d'un vessament cerebral. Al juliol Amelia em va rebre de dol rigorós. Ens abraçarem i em va assenyalar el retrat que li havia entregat uns mesos arrere i un rotllo de tela ocre que reposava sobre la tauleta prop de la porta. «Rafael va insistir molt que et retornara el seu retrat i que tingueres això», em va dir compungida.

Va desenrotllar amb cura el drap de tela i em va donar les seues eines de modelar. Jo sabia que ella mateixa li ho havia fet a Rafael quan eren nuvis... Tant el seu retrat com els seus escuradents, buidadors, espàtules de ferro per a la cera i raspes per a escaiola continuen al costat de mi, a l'estudi, en cada treball i projecte..., en cada escola i curs que he donat –a París, a València, a Alemanya i a la Xina– mai deixo de sentir la seua veu, els seus consells i aqueixa presència de Mestre Renaixentista que tant em va donar en els meus començaments, que conserve com un tresor i continue transmetent a través de classes, llibres, vídeos i mentories en línia.

LLEGAT I PATRIMONI

1938

Material: Madera de narraño
Autor: R. Porro Cortés

Fecha: 1939.

Prisión Celular de Valparaíso

Rafael Pérez Contel i el seu llegat artístic en Alzira

Agustí Ferrer Clari

Director del Museu Municipal d'Alzira - MUMA

És de justícia dedicar unes línies a Rafael Pérez Contel, ja que la història no ha sigut justa amb ell i en les nostres mans està redimir l'oblit al qual, intencionadament, va ser relegat.

En primer lloc, he de reconèixer que el coneixia molt poc, i a mesura que anava profunditzant en la seua vida i obra, la meua admiració guanyava terreny i, per a sorpresa meua, em vaig trobar davant no sols d'un magnífic artista, sinó també d'un gran professor. Encara que el que més destacaria de Rafael Pérez Contel és la seua indiscutible humanitat. Crec que és l'aspecte que sintetitza la seua creativitat artística, la seua vocació docent i el seu compromís social. Particularment veig, a través de la seua obra, un instrument de comunicació, pel qual transmetia i, encara hui, ens transmet el seu missatge humanitari.

El 16 de desembre de 2009, commemorant el centenari del seu naixement, inaugurarem en el Museu Municipal d'Alzira - MUMA una exposició comissariada per Francesc Piera, *Rafael Pérez Contel. Fets i Treballs*. Va ser una oportunitat per conèixer i, sobretot, donar-lo a conèixer en esta ciutat, en la qual ell va iniciar la seua labor docent el 1935 com a professor de dibuix en l'institut laboral, anteriorment les Escoles Pies. En esta mostra vam tindre la satisfacció d'exposar una obra magistral, cedida per la Diputació Provincial de València: *L'home del martell pneumàtic*, realitzada gràcies a una beca d'esta institució. Serà a Alzira on va modelar l'obra, la finalització de la qual coincidix amb l'inici de la guerra i, lamentablement, per este motiu, no es va donar a conèixer esta obra avantguardista. Una obra transgressora que ens revela l'esperit humà que domina en Pérez Contel. Lluny de representar personatges religiosos, militars, polítics o intel·lectuals, ell ens presenta un treballador anònim, en el seu dur treball, sense posats artificiosos, entregat en el seu quefer amb el qual es dignifica com a persona i contribueix al benestar dels altres. Esta escultura es convertix en tot un símbol de Pérez Contel al reconeixement del treball, de l'esforç en pro de la prosperitat. Una reflexió social que emana de la contemplació d'un personatge gens comú fins hui, que s'enfronta i trenca amb els protagonistes d'èpoques anteriors. Francesc Piera definia com a través de *L'home amb martell pneumàtic* es resumix de manera sintètica l'ideari artístic de Pérez Contel. Un atreviment gens comú, que ens dona a conèixer l'autor. Una obra que ens enorgullix exhibir, encara hui en dia, en el nostre museu.

La contesa afecta Pérez Contel, com és ben sabut, i no ho tractarem ací. Transcorregut el període bèl·lic i després d'un llarg parèntesi, torna a Alzira el 1948 per a participar en una exposició col·lectiva, al

costat d'artistes del Grup Z, en el Cercle Alzireny, conegut com la Gallera, situat enfront de les Escoles Pies, on havia exercit com a professor. L'exposició va estar entre els anys 1952 i 1954, la qual mostrava obres d'artistes d'este Grup Z, com José Vento, Custodi Marco, Jacinta Gil, Carmelo Castellano o Manolo Gil, Ernesto Furió, Vicente Beltrán i Francisco Carreño.

Pérez Contel hi va participar amb dues peces. Una de les seues obres és *L'Alzirenya*, realitzada en marbre, en la qual representa una dona amb el tradicional cabàs de palma i unes taronges.

A Alzira tenia, a més, família, el veterinari municipal, Carlos Plasència Contel. Les seues dues filles, Maria i Pilar Plasència Pelufo, van donar al MUMA *La Villarenca*, esculpida per Pérez Contel en una peça de fusta de taronger. En el MUMA es conserven algunes obres donades per esta família i del seu net Pablo Pérez García, una obra d'oli sobre tela que representa la falç i el martell.

Figura 1. *La falç i el martell.*

Precisament en estes dates estem celebrant el centenari del naixement d'un altre reconegut artista valencià, Leonardo Borràs Artal (Algemesí 1923-2014), del qual disposem la seua obra exposada en el nostre museu, i quina ha sigut la nostra sorpresa quan ens he assabentat que va ser deixeble de Rafael Pérez Contel.

Figura 2. *La Villarenca*

Com déiem al principi, la memòria de Pérez Contel ha anat incrementant-se any rere any. Si les seues obres l'identificaven amb la seua sensibilitat artística i humana, recentment va arribar a les nostres mans una altra obra, ja no seua, sinó d'Alejandro Macharowski. El llibre *Rafael Pérez Contel. La pasión por la enseñanza del arte. Un profesor innovador en educación artística* ha sigut el que ha omplert i enriquit la nostra apreciació per tan gran personatge.

El títol ho diu tot, però el contingut ho demostra i ho confirma de manera contundent. Es tracta d'una exhaustiva recopilació de documents, entrevistes, fotografies... que presentats de manera amena ens endinsa en la vida i obra de Pérez Contel. De lectura ràpida i consulta precisa, es convertix en un manual indispensable per a aprofundir en Pérez Contel. Si ja apreciàvem els seus treballs, després de seguir la seua biografia reflectida amb detall en el llibre, valorem més encara, la seua aportació artística, mitjançant la qual, com a bon professor, transmet a través de l'art el seu profund esperit humanitari, la seua grandesa social, per la qual va perdre anys de la seua vida; però, malgrat això, es va guanyar el respecte de tots, fins i tot dels d'ideologia contrària a la seua. El seu missatge no quedava indiferent a ningú i este llibre recull a la perfecció el llegat de Rafael Pérez Contel.

Aprendre a llegir l'art amb Rafael Pérez Contel

Antoni Grau Mompó

Artista plàstic

El primer dissabte, quan vaig obrir la porta de l'aula que feia servir don Rafael Pérez Contel, que es troba dalt del més amunt de l'institut Josep de Ribera de Xàtiva, un espai que anomenàvem el «galliner» o «torreta», sentia com que tenia el privilegi d'entrar a un xicotet univers, d'ambient auster on s'ordenava un caos de caire creatiu destacant amb la seua presència dignificant les grans figures d'escaiola, grans bustos com la Venus de Milo, torsos masculins sense cap, objectes diversos que en un moment donat podrien compondre un bodegó. Alguns cavallets de fusta amb taulers per enganxar amb pinces d'estendre els paperots continus on fregaríem els carbonets, guix i difuminis o grisalles, tècnica que segons don Rafael era necessària per superar la prova d'accés a l'escola de Sant Carles.

Jo cursava 6é de Batxillerat i entre aquest curs i el proper de COU hauria d'aconseguir unes competències més acadèmiques, com era el que s'esperava dels alumnes encaminats a ser professors de dibuix, com semblava el meu cas.

Si bé, la meua afecció per dibuixar i pintar venia de menut però trobe que va ser als 9 anys, vivint encara a l'Olleria on vaig experimentar un punt d'inflexió durant els sis mesos de convalescència motivats per una malaltia del tifus, que m'obligava a no eixir de la meua habitació. Per entretinguem tantes hores, llegia còmics i contes d'on copiava les imatges frenèticament, al temps que omplia les parets de fulls i retalls dibuixats. Inclòs un dia, que estava inspirat, amb una agulla vaig anar gravant el capçal del gran llit que ocupava, el que havia estat de matrimoni dels pares, per anar desfogant el desfici. Una vegada recuperat del tifus ma mare va procedir a lacar el llit per tapar els «ninots» que omplien el capçal com gravats brodats.

Una vegada recuperat, els pares van entendre que la meua afició artística estava descontrolada, per tant va prendre part un familiar, el meu oncle matern don Vicente Rausell Mompó, rector que copiava obres religioses amb certa dignitat, qui en tornar a l'Olleria després de jubilar-se de la parròquia de Sant Lluís Bertrán de València, em deixava practicar pintura durant les meues visites a sa casa, cada vegada més freqüents, al temps que m'interessava per curiositats culturals i històries antigues; ell em va regalar els primers llibres d'art clàssic amb làmines a color i objectes curiosos.

Com per aquells anys encara vivia a l'Olleria, on vaig nàixer, i allí encara no hi havia institut per cursar el Batxillerat, aconsellats els pares pel meu oncle rector, m'ingressaren intern al Col·legi Claret de Xàtiva per començar el primer de batxiller. Dos anys després em 1970, la família es va traslladar a viure a

Xàtiva on jo continuaria el batxiller al Claret però no intern.

En finalitzar el quart de batxiller va coincidir amb el tancament del Claret en la seua primera etapa, allí havia assistit a classes i extraescolars de pintura i manualitats del pare «Capellán». Els alumnes que volíem cursar el batxiller superior ens traslladarien al Josep de Ribera.

El dia que vaig formalitzar la matrícula de 5é de batxillerat anava acompanyat de ma mare; eren els primers dies de setembre i a la mateixa porta de l'institut estava el director amb una presència contundent i mostrant uns cabells voluminosos, als quals ben segur donava molta importància donat que conferien singularitat a la seua imatge.

Em presentà ma mare dient-li que jo no era un gran estudiant que em distreia amb qualsevol cosa, xarrava bastant i que m'agradava dibuixar. El semblant de don Rafael passà en un segon de seriosa rigidesa a emetre una tos somrient mentre ell es presentava com a director i professor de dibuix dels majors. Em va mirar amb certa complicitat tenint en compte que no el tindria de professor, donat que al 5é curs els donava classe don Paco Bolinches a punt de jubilar-se.

Al començar el 6é curs baixant l'escala principal, un poc despistat com de costum, em vaig topiar amb don Rafael, qui em va reconèixer del primer dia amb ma mare i em va preguntar si encara m'agradava dibuixar, jo assentia amb el cap amb dificultat per parlar un poc nerviós, em va comentar de la possibilitat d'assistir a unes classes taller que impartia els dissabtes matí a l'últim pis de l'institut de manera informal i gratuïta. Ho vaig comentar a casa i els va parèixer bé.

De veritat em feia comboi poder assistir a aquell espai un poc misteriós que havia creat don Rafael de manera personal, on uns pocs interessats acudíem els dissabtes. Per començar serien les figures de guix blanc les protagonistes dels exercicis de dibuix al temps que flexionàvem les monyiques per soltar les mans. Si bé en principi semblaven exercicis formals, poc a poc ens plantejava altres visions de les coses.

Com que la meua assistència era la mes assídua de vegades li ajudava a organitzar els «trastos» del taller on també s'acumulaven taules i pupitres en desús. Parava atenció en alguns llibrets, fotografies de catàlegs i revistes on trobava obres publicades de don Rafael que no eren tan clàssiques ni formals.

Recorde especialment un dissabte que ens havia encomanat portar caixetes de medicaments i de mistos buides, per aprofitar els cartonets i construir una mena d'escultura efímera on ens feia observar la importància del buit i el forat, un exercici recurrent que he practicat als meus projectes posteriors.

Jo no coneixia res de la complicada vida personal, política i professional de don Rafael, passat el temps vaig prendre consciència de les injustícies del règim agonitzant després de moltíssim anys de repressió que encara perdurava controlat pels comissaris del franquisme que dirigien les institucions.

Don Rafael arribava a interessant-nos per tot allò que comportava una essència social, obrera, amb figures humanes treballant i esforçant-se amb austera dignitat, adobada i amb arrugues manifestant la bellesa de l'esforç. Així vaig començar a iniciar-me en el diàleg amb les obres que observava, era l'entrenament del «mirar i veure» fixant-me en les formes, colors, detalls, textures i significat era com si llegirem l'art de manera transversal. Ara m'agradava ser artista multidisciplinar i m'interessaria per tot allò humà utilitzant el llenguatge plàstic a través de qualsevol material.

En acabar el curs de COU, i l'assistència a l'institut l'estiu del 76, la meua relació amb don Rafael es va distanciar de manera natural, però tot allò que vaig aprendre a les sessions extraescolars fou l'inici de les inquietuds que sempre m'han acompanyat. Trobe que passat el temps, soc més conscient de que la seua manera de presentar-me les possibilitats de l'art va fer que mai haja tingut por en expressar allò que he considerat oportú sense buscar l'aprovació de ningú. Amb tot això he comprés que la llibertat es la cosa més cara.

Gràcies a don Rafael la meua vida adulta ha evolucionat entre l'ensenyament, l'art i la museologia d'una manera senzilla integrada al territori, dialogant, provocant, estimulants i comunicant sempre a través de l'art.

Retaules gòtics i còmic: què tenen en comú?

Estrella Rodríguez Roncero

Responsable del Departament de Didàctica del Museu de Belles Arts de València

El Departament d'Educació del Museu de Belles Arts de València porta més de vint anys responent amb les seues pràctiques a aqueixa qüestió, perquè portem aquest temps investigant sobre la millor manera de connectar la nostra col·lecció d'art clàssic, amb els visitants actuals, els del segle XXI.

Les obres que poblen les nostres sales són quasi totes creacions de fa més d'un segle i la majoria té 400 o 500 anys d'antiguitat. Els contextos, les prioritats, les percepcions i la cultura visual d'aquells anys són molt diferents als actuals. És per això que, en el Museu de Belles Arts de València, bona part de la nostra labor és la de treballar i així ajudar el visitant a salvar aqueixes distàncies. Investiguem per a trobar la millor fórmula porte a la comprensió d'aquells llenguatges, però també per a despertar la reflexió i la creativitat. L'experiència assenyala a la necessitat de partir dels referents actuals per a dirigir la mirada a les obres d'art d'uns altres temps.

Els retaules gòtics eren el mitjà de transmetre entre els fidels del segle XV, en la seua gran majoria analfabets, els missatges i doctrines requerits en aqueix temps. Es van elaborar unes tècniques, unes estructures i uns mecanismes propis del gènere, molt efectius per a la connexió amb el públic. Aquests recursos mostren abundants punts en comú amb les tècniques pròpies del còmic i la il·lustració dels últims 20, 40 o 60 anys. En relacionar l'estructura i els mecanismes amb què el retaule gòtic aconseguix al públic del segle XV amb l'estructura i el mecanisme expressiu d'un còmic actual, aconseguim establir aqueixa connexió conceptual des de la qual podem desenvolupar el discurs fent-lo més pròxim al públic actual.

Aquest primer acostament, aqueixa connexió entre Museu i visitant a la qual al·ludíem, és crucial per a l'èxit d'aquest intercanvi. El Museu ens parla als visitants, és un llenguatge variat que canvia amb el temps, mostra codis diferents, missatges variats. Una vegada establida aquesta connexió, el visitant es veu immers en una multiplicitat de discursos visuals (descriptius, narratius, dialogats) que el porten a viure una experiència única, per ser individual i temporal que ho porten a la reflexió sobre el que veuen i viuen en aqueix moment i sobre el que han vist i viscut en altres moments.

Partint d'aquestes premisses els recorreguts que realitzem pel Museu es basen en una metodologia en la qual el visitant se sent lliure d'intervindre, reflexionar, activar la seua capacitat crítica i explorar les múltiples possibilitats de mirada cap a una obra d'art com una experiència vital. L'Art, el Museu, ens parla, però el fa per a provocar que nosaltres parlem, a nosaltres mateixos a través de la nostra

reflexió, però també al nostre entorn en traslladar aquests pensaments, preguntes o observacions sobre el contemplat. No cap l'afirmació dogmàtica i la seua acceptació canònica en una visita al Museu, com defensava Rafael Pérez Contel en afirmar que cal donar-li veu a l'alumne, reivindicuem la veu del visitant.

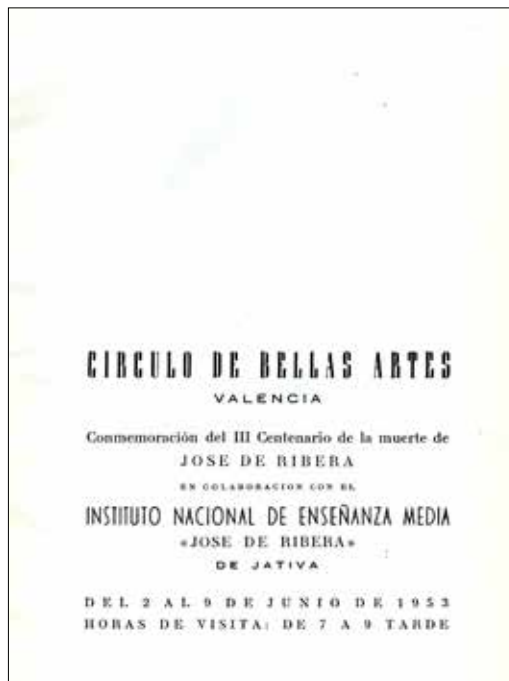
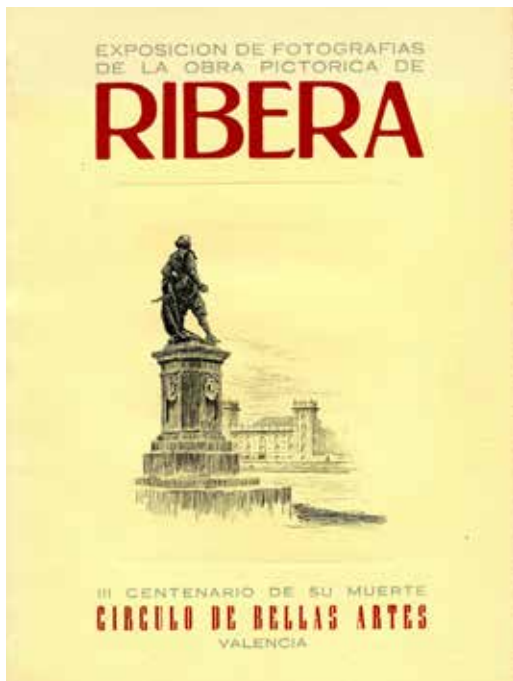

Figura 1 i 2. Portada i interior del catàleg *Exposición de fotografías de la obra pictórica de Ribera*¹. Any 1953. Arxiu Històric Municipal del Villar. Fons Rafael Pérez Contel.

1 En la portada del catàleg s'observa el monument a Josep de Ribera que es troba en la Plaça del Poeta Llorente de la ciutat de València (al fons observem la silueta del Museu de Belles Arts de València). Rafael Pérez Contel cuida l'edició d'aquest catàleg en homenatge Ribera amb motiu del III Centenari de la mort del pintor xatívi, nascut a Xàtiva en 1591. Coberta i pàgina interior digitalitzats per Alejandro Macharowski i cedits a l'autor d'aquest article per a il·lustrar el text (2023).

D'altra banda, considerem que l'experiència del participant en les nostres propostes de mediació no estaria completa sense la realització d'alguna acció, crear, construir, dissenyar, tocar... La fixació en la memòria i l'experiència vivencial es fa efectiva si, durant la visita al Museu, es realitzen activitats que fomenten la creativitat. Aquesta és la missió primordial que mou als tallers didàctics del *Museu de Belles arts de València*. El primer taller didàctic ofert pel Museu, el dedicat als retaules medievals, es basava en el paral·lelisme entre el llenguatge del retaule i el del còmic: continguts, estructura material, narrativa...

Des de 1997, any de la seua inauguració, s'han ofert al públic altres tallers didàctics de manera permanent, *El Museu a la butxaca* dirigit especialment al públic infantil i *El paisatge: un gènere de la mirada* per a públic des de 8 anys fins a adults. A aquests han anat sumant-se al llarg del temps altres propostes didàctiques associades a exposicions temporals. Totes aquestes elles, permanents i

Figura 3. Rafael Pérez Contel a la sala dedicada a l'Art Egipci en el Museu del Louvre de París. Anys 50. S. XX. Imatge del catàleg *Exposició retrospectiva Pérez Contel*. Casa de Cultura de Xàtiva. Any 1987. Cortesia Alejandro Macharowski.

temporals, tenen en comú la voluntat de foment de l'exploració per part del visitant no sols de l'obra en si, sinó de nombrosos conceptes transversals que ajuda al gaudi de l'obra artística d'una manera polièdrica. Aquests tallers són el resultat de treballs de fi de curs de l'*Escola d'Arts i Superior de Disseny* (EASD) de València dirigits pel llavors professor de la mateixa Albert Esteve de Quesada...

La riquesa que aporta la multiplicitat de visions i apreciacions d'un llibre, una pel·lícula o una peça musical, es reivindica també per a les imatges que trobem en els museus. Amb els processos que proposem en els nostres tallers didàctics, s'obren les fronteres que limiten l'art i es combinen llenguatges que afavoreixen la riquesa plàstica i la multiplicitat de lectures. La nova perspectiva aportada ens permet veure les coses d'una altra manera i tant l'obra com l'observador es veuen enriquits. La imatge (el retaule, el paisatge, el retrat...) presentada de manera inusual i en un context diferent, produeixen un major impacte visual i curiositat en l'observador.

Concloem amb paraules de Rafael Pérez Contel «[...] Enriquir amb la creació artística i aportació de coneixements científics, a més de la contemplació de les obres d'art, als alumnes, és la sola esperança d'una humanitat harmoniosa. Però, a més, aconseguirem amb l'educació artística en tots els nivells, la desaparició de la lletjor com a ens envolta, gràcies al feliç maridatge d'art i tecnologia». (Pérez Contel, 1969: 22)

Educació artística a partir d'un objecte quotidià

María Vidagañ Murgui

Professora Ajudant Doctora de Didàctica de l'Expressió Plàstica
Universitat Jaume I de Castelló

En una conversa informal amb l'investigador Alejandro Macharowski, em va comentar, entre moltes altres coses, que Rafael Pérez Contel va col·leccionar al llarg de la seua vida un ampli conjunt de pans. En aqueix moment em va cridar l'atenció i em vaig preguntar de quina manera els va poder conservar. Posteriorment, en llegir el llibre *Rafael Pérez Contel. La passió per l'ensenyament de l'art*, escrit per Macharowski, vaig descobrir que la solució per a la seua conservació va ser realitzar motles dels pans i guardar les figures d'escaiola, amb el propòsit que una peça efímera romanguera.

No s'han pogut trobar aquestes peces, no obstant això puc imaginar la gran col·lecció de formes diverses que va acumular, ja que en 1971, l'autor va editar un preciós llibret titulat *Trigo, harina y pan en refranes*, il·lustrat amb gravats de pans de diferents llocs. Suppose que la relació de pans que apareix en la publicació són alguns dels pans que va positivar en escaiola. En el llibre apareixen pans d'Espanya, de Mèxic i del Perú, de les formes més diverses: vegetals, animals, abstractes o antropomorfes. En aqueixa mateixa publicació, en el pròleg, l'autor afirma:

«En este centenar de refranes españoles, extraídos de la cantera del pueblo español, el pan, el trigo y la harina, son el elemento transmisor de la gran sabiduría de autores anónimos, diríamos que son el fruto del anónimo colectivo español. Con sencillez y brevedad, a la manera llana del pueblo, expresan verdades como puños. Los grabados de linóleo, que ilustran las paginillas, son representación de formas usuales en la preparación de panes cotidianos o de festividades y conmemoraciones, todas ellas formas de símbolos universales que encarna el inconsciente colectivo.»

Figura 1.
Portada,
contraportada i
pròleg de Trigo,
harina y pan
en refranes.
Any 1971.
Imatge cortesia
Alejandro
Macharowski.

D'aquesta fixació de Pérez Contel amb el pa m'interessa diverses idees que tractaré d'exposar. La primera d'elles seria la mirada de Pérez Contel cap a un objecte quotidià i de primera necessitat com un objecte artístic. Existeix un paral·lelisme entre el fang i la massa de farina i aigua com a matèria primera per a elaborar una peça escultòrica, donada la maleabilitat de la massa, que permet a la persona que l'elabora desenvolupar la seua creativitat. Només cal observar la diversitat de formes dels pans que es representen, destacant que algunes d'elles, per la seua gran elaboració, com és el pa de Pasqua o els pans de noces que apareixen en la publicació, ens indiquen clarament que esdevindrà una festa, un fet extraordinari, allunyant-se de la simplicitat formal i acostant-se a l'ornamental i per tant a una dedicació més enllà de la seua funció nutritiva.

La segona qüestió que volguera indicar i que és el resultat de la meua interpretació personal després de llegir la història de vida de Pérez Contel escrita per Alejandro Macharowski, és que en l'exposició d'aquesta varietat de pans, l'autor ens vol mostrar d'una manera poètica, des del formal, la gran diversitat cultural que existia a Espanya, molt allunyada de la invenció i imposició franquista d'homogeneïtat cultural. Pérez Contel afirma: «el pan, el trigo y la harina, son el elemento transmisor de la gran sabiduría de autores anónimos, diríamos que son el fruto del anónimo colectivo español». En llegir aquesta afirmació, em ve a la ment el recorregut vital de l'autor, la seua participació en les Missions Pedagògiques, la repressió que va patir durant la dictadura franquista pels seus ideals polítics i posicionaments pedagògics, la seua tornada a la docència en un ambient de control total cap al professorat i la tristesa de veure com les seues conviccions pedagògiques, afins amb l'Educació Lliure d'Ensenyament, havien sigut fetes fallida per la dictadura. Per totes aquestes raons, considere que és un gran gest poètic des del xicotet però bonic, mostrar la riquesa expressiva d'un territori a través del pa, rebatent, d'aquesta manera, la idea d'uniformitat cultural i ideològica de la dictadura.

Figura 2. Trigo, harina y pan en refranes. Any 1971.
imatge cortesia Alejandro Macharowski.

En tercer lloc, mentre preparava aquest text, vaig trobar una publicació de 1903 titulada *The book of bread*, escrita per Owen Simons, forner anglès però també cofundador de la National School of Bakery a Londres. Aquest llibre suposadament és un llibre en el qual s'explica les qüestions tècniques de l'elaboració del pa, no obstant això el

realment sorprenent és la gran qualitat fotogràfica i compositiva de les fotografies de cadascun dels pans que il·lustra. No es coneix qui va ser el fotògraf, però els pans estan representats com a autèntiques figures escultòriques, d'acord amb la idea de Pérez Contel en realitzar els motles en escaiola dels pans. En tots dos casos existeix l'evidència d'entendre el pa, una cosa tan comuna però tan necessari, com una cosa escultòrica, comprnent que des del xicotet es pot expressar el complex.

Figures 3 i 4. Trigo, harina y pan en refranes. Any 1971. Imatge cortesia Alejandro Macharowski.

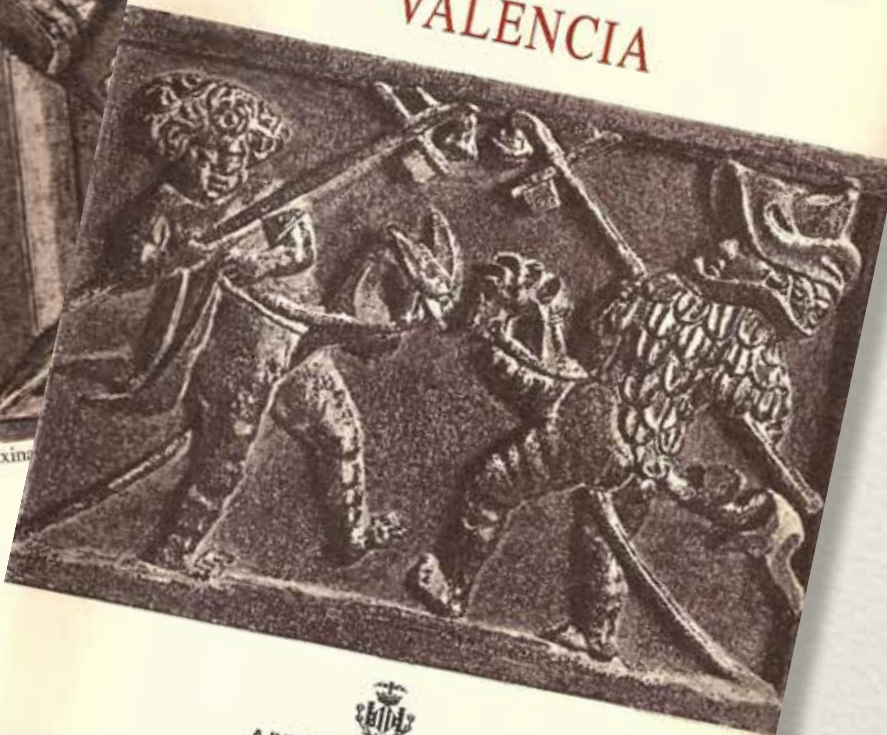
Aquestes reflexions, al seu torn, ens permeten establir el vincle entre la seua pràctica artística i la seua pràctica pedagògica, en la qual un dels seus fonaments era la importància de l'observació. En la seua pràctica docent va aplicar la premissa d'ensenyar a observar l'entorn immediat, d'analitzar-lo, de pensar-lo i finalment crear a partir d'aqueixa indagació. Al seu torn, aquesta posada en valor del pa com a element escultòric ens indica la seua passió cap al folklore popular i com ell mateix va afirmar cap a la saviesa que conté aquesta expressió artística d'autors anònims.

Escut de València, procedent de l'enteixim

Rafael Pérez Contel

JOCS MEDIEVALS INFANTILS A VALÈNCIA

AJUNTAMENT DE VALÈNCIA

UNA ODISSEA ESPACIAL

Rafael Pérez Contel. 2001: una odissea a l'espai

Ángeles Saura-Pérez

Universidad Autónoma de Madrid

Introducció

En ple segle XXI ve a visitar-nos el professor valencià Rafael Pérez Contel. Amb més de 40 anys d'experiència docent, ens dona excel·lents lliçons de pedagogia. Ens parla del bell paisatge de l'educació republicana, viu i multicolor, que després es va tornar durant molts anys gris i somort. Ens parla de la necessitat de lluitar per dignificar la professió docent, d'ideals, de compromís i de justícia social.

Li escoltem amb molt d'interés, però ens costa seguir-li. Arrosseguem pesades maletes plenes de títols i certificats, articles d'impacte i projectes d'investigació i transferència. Asfixiada la nostra imaginació als estrets marges que deixa lliure la redacció espessa d'indigestos currículums... optem per gravar el seu discurs en una de les nostres memòries externes. No volem perdre'ns res mentre consultem al telèfon mòbil si ja ens van acceptar aqueix article d'impacte que ens permeta optar a la sol·licitud d'un nou sexenni d'investigació.

Nus

Rafael Pérez Contel em commou pel seu entusiasme, el seu estil de comunicació visual, el seu esperit científic i les seves projeccions avantguardistes. Ens conta que la Segona República va nàixer amb voluntat igualitària i amb l'objectiu d'aconseguir l'accés equitatiu de tots els ciutadans a tota mena de béns, la qual cosa implicava de fet transformar l'estructura socioeconòmica del país. Entre aquest béns ocupaven un lloc destacat l'educació i la cultura, no com al 2023. Li sorprén que el nostre actual Govern no invertisca molt en educació ni mostre gens d'interés a organitzar un sistema educatiu on l'ensenyament artístic tinga un pes important.

Excel·lent professor de Dibuix, no entén com pot ser que en alguns dels nostres col·legis els xiquets i les xiquetes no toquen un llapis durant les classes. Ara escriuen amb els dits en tauletes de colors. Crec que li sembla que els estem entrenant a perdre la seua memòria, la seua capacitat de concentració i el seu interès pel que s'està tractant en classe. Li explique que a l'Espanya contemporània (governada per

l'esquerra) es fomenta la creació de centres d'ensenyament secundari concertats i privats. Que creixen com a bolets universitats privades patrocinades per empreses que presumeixen del seu compromís per al desenvolupament de 17 Objectius de Desenvolupament Sostenible mentre imparteixen cursos per a fer-nos experts en consum de noves tecnologies.

Rafael es mostra indignat quan li explique que a les successives lleis educatives s'ha anat produint la progressiva desaparició de l'Educació artística del currículum. S'alegra molt al saber que els i les docents d'ensenyaments artístics ens hem unit per a la creació de la Societat d'Educació Artística (<https://societadededucacionartistica.org/>) des de la qual redactem manifestos i sol·licitem esmenes a la Llei d'Educació, a més d'organitzar accions per a reivindicar la importància de l'Educació artística per a una educació de qualitat.

En aquest país es venen realitzat reformes educatives successives com la LOECE, LOCE, LOE, LOGSE, LOMCE i ara la LOMLOE. Els ensenyaments artístics han anat desapareixent progressivament però el text del projecte d'última Llei d'Educació fa desaparèixer l'obligatorietat d'oferir l'assignatura d'Educació Plàstica, Visual i Audiovisual. Es tracta d'una assignatura que combina el coneixement del llenguatge de la imatge (dibuix tècnic, artístic i audiovisual) tant des del punt de vista teòric com pràctic, fomentant la creativitat, l'expressió, el pensament crític, la comprensió del funcionament del món de la imatge i publicitat, tan importants per a la nostra societat, el seu futur. L'assignatura de Dibuix Tècnic «crucial per a l'accés a les enginyeries i arquitectura», es queda sense una base de coneixement previ que ajude el grup d'estudiants a assimilar de manera progressiva els conceptes i a desenvolupar la seua visió espacial.

Rafael Pérez Contel ens recorda el paper jugat per la Institució Lliure d'Ensenyament. Creada per un grup de catedràtics que al 1876 va portar un model pedagògic basat en la llibertat i el respecte

Figura 1. Cartell dissenyat per Pablo de Castro de la campanya *Sin educación artística no hay artistas ni educación*.¹ <https://educacionnosinartes.wordpress.com/dossier-de-prensa/>

¹ Campanya a Instagram: <https://www.instagram.com/educacionnosinartes/>

per la ciència. Ens parla d'una educació humanista, activa i laica. Revisem el model pedagògic Krausista el qual va aportar vies pedagògiques més revolucionàries fomentant una educació activa i integral enfront de les anteriors més memorístiques.

Comprenem que la joventut necessita d'oportunitats d'expressar-se artísticament, la qual cosa és crucial per al desenvolupament de l'hàbit de la convivència pacífica. Li donem les gràcies per ajudar-nos a explicar la importància d'unes assignatures on la joventut troba un lloc per a somiar, per a pensar i per a fer, per a aprendre a desenvolupar el pensament crític, treballs col·laboratius, a més de practicar la convivència democràtica i l'exercici de la llibertat.

Desenllaç

El món, que es torna gris pel costum, pot recuperar el seu color gràcies a l'experiència estètica ja que aquesta ens torna ciutadans més sensibles, optimistes i feliços. L'art ens vacuna contra la falta d'enginy, creativitat o sentit crític; construeix comunitat, fent possible la quadratura del cercle de l'aprenentatge. Ens alegrem del viatge a l'espai valencià realitzat en 2001 pel professor d'art Alejandro Macharowski. Es tracta del lloc on va descobrir a Rafael Pérez Contel, un altre professor apassionat per l'ensenyament de l'art al qual ha convidat a realitzar una odissea, un viatge en el temps per a parlar-nos des del passat.²

Els sistemes educatius sempre estaran en constant necessitat d'atenció i reinvenió. Necessitem persones com ells, exemple de docents i artistes vocacionals, gent experta en les seues respectives matèries però també implicada en la gestió dels seus respectius centres educatius, compromesa políticament, que exercisca amb valentia el lideratge necessari per al desenvolupament de Projectes educatius compromesos i innovadors.

Els i les joves nascudes al 2001, no solen llegir, prefereixen escoltar o veure els nostres discursos en format audiovisual i a velocitat ràpida. Mentre ens escolten tenen la sensació d'estar perdent coses més importants, pateixen la síndrome de la impaciència. L'Art pot ser la vàlvula de fuita que preserve la seua salut mental. Com Alejandro i Rafael, jo no imagine un món sense art perquè el que ens fa únics és la nostra capacitat de pensar i crear. L'Art tira el fre a les nostres vides i ens ensenya a gaudir del silenci i del pas tranquil del temps. Activa el nostre disc dur intern, activa les nostres neurones mentre

2 Per a conèixer detalladament la figura del professor de Dibuix Rafael Pérez Contel (1909-1990) consultar el llibre: *Rafael Pérez Contel. La pasión por la enseñanza del arte* (Edictoria, 2021).

ens ensenya a escoltar i a veure, a aprendre de veritat. La societat necessita docents contagiosos i apassionats per l'ensenyament de l'art com Rafael Pérez Contel. No oblidem que sense educació artística no hi ha artistes ni educació.

Figura 2. Imatge de la campanya *Sin educación artística no hay artistas ni educación*. Ángeles Saura-Pérez (esq.), amb representants de la Junta Executiva de InSEA (*The International Society for Education Through Art*); Glenn Coutts (President actual), Miriam Celeste Martina i Petra E. Weingart. Congrés Mundial WAEE (*World Summit on Arts and Culture*); Madeira, 2023.

Dues màgiques aparicions

Ernesto Heurtley

Escriptor, Pintor i Docent

La magnitud del treball d'Alejandro Macharowski sobre la trajectòria de Rafael Pérez Contel m'eximeix d'escriure sobre el ja escrit i sobre l'Espanya en la qual va viure i va actuar.

Soc un escriptor i pintor argentí, la meua contribució es cenyirà al que moltes vegades vaig pensar que podria ser el començament d'una novel·la: una anècdota de fa quasi quaranta anys, una aparició fortuïta a la qual un grup de pintors i escultors es va aferrar en temps difícils. Crec que el millor dels homenatges a un lluitador és donar a conèixer la forma en què el seu pensament va influir en homes d'altres latituds i els va donar força per a seguir endavant enmig d'una obligada marginalitat –o clandestinitat, en alguns casos– a la qual van haver de recórrer els que no van poder anar-se, enmig del silenci de molts.

Durant la declinació de la dictadura que va assolir la meua pàtria entre 1976 i 1983, les nostres cerques artístiques –també les polítiques– imaginaven reconstruccions individuals i col·lectives que ens recordaren que en uns altres temps havíem produït dins de la cultura de la solidaritat. Intentàvem superar la presència de la mort i les absències –el dolor– que limitaven la nostra manera de crear o ensenyar. Vaig formar part d'un grup que es va fer càrrec de la Societat Argentina d'Artistes Plàstics, amb la finalitat de posar a mà eines de difusió i formació. Encara que ja hi havia senyals polítics de la fi del govern facciós, abans de la guerra de Malvines encara estava viu, per la qual cosa vam actuar amb la cura que exigia el moment. Pensàvem que aqueix projecte podia ser un lloc de retrobament entre col·legues que tornarien de diferents exilis, o d'artistes que havien subsistit quasi amagats durant els anys de plom. Interactuàvem també amb músics, actors, escriptors i poetes a una amplificada intersindical de la Cultura. Un dels integrants d'aqueix col·lectiu –el cap visible de la SAAP– era un vell gravador, Arrigo Todesca, mort fa més de vint anys. Era militant del Partit Comunista, i havia estat a Espanya en temps de República –amb passaport fals, ja que era menor d'edat– i de Guerra Civil. Era molt conegut en el barri de La Boca per la seua tasca social i solidària.

Recurrent, amb uns altres, el seu taller, vaig observar que en un racó, sobre un mateix marc sense vidre, estaven clavats un xicotet dibuix en tinta negra (que vaig reconèixer com a un esbós d'escultor), i una foto a la qual somreia a l'una d'un altre home. «Sabeu qui és?», va preguntar. Després de l'obvi «no», va començar a explicar-nos sobre Rafael Pérez Contel, sobre la seua concepció de l'ensenyament a través de l'Art, i sobre la seua capacitat crítica. Va contar també alguna cosa sobre la seua història i la seua militància (allí va haver-hi una cremor particular al meu amic, acostumat a bregar amb dictadures i

governos fraudulents, com l'anomenat de «la *dècada infame*» que va coincidir amb la República espanyola i la guerra civil).

Vam col·legir que Pérez Contel era un home que es va avançar al seu temps i que estava anticipant-se, sense saber-ho, al nostre.

Les trobades al taller del nostre amic es van fer freqüents. Vam reflexionar sobre les nostres vides i sobre el valor de la mirada crítica. Xarràvem sobre la importància de l'Art a l'Educació, contrastant el que Arrigo comptava, amb el que coneixiem d'altres educadors posteriors, com Paulo Freire. A més de les teories i accions de la figura que estàvem coneixent, ens entusiasmava el seu valor per enfrontar les circumstàncies a les quals va intentar desenvolupar-les, i el temps al qual això va ocórrer (hui l'Educació per l'Art està bastant estesa).

En el mateix mur hi havia dos xicotets cartells: «*No cal baixar els braços, perquè el bo que aconseguix tornar, ho fa amb major força*» i «*Tard o d'hora, algú "ressuscita" als que ens van fer millors*». Només amb inspeccionar la biblioteca presumisc amb bastant certesa, que es referien a molts artistes. Allí estaven Miguel Hernández, Federico García Lorca, Antonio Machado i d'altres, però les nostres converses només es van ocupar de Rafael Pérez Contel, del qual mai havíem sentit parlar fins a aqueixa aparició màgica a *La Boca*. Mai vaig oblidar aqueixes reunions de mat i llarguíssimes xarrades, succeïdes al temps en què intentàvem mantindre vius el nostre art i la nostra integritat d'artistes que somiaven, a més, amb un món millor.

Segona aparició màgica de Rafael Pérez Contel: al mes d'agost de 2019, a un bar de San Telmo, a Buenos Aires, vaig compartir una taula a la qual es celebrava el pas pel país d'Alejandro i Amparo, la seua companya. Ens va posar al corrent del treball de recerca que estava duent a terme sobre «un artista i pedagog valencià», Alejandro estava a pocs mesos de presentar la seua tesi doctoral a la Universitat de València. La identitat de l'investigat no va ser donada a conèixer immediatament. Vaig suposar que per la presumpció que ningú, a l'Argentina, sabia d'ell.

A penes va ser esmentat, vaig exclamar: «*Sí, Rafael Pérez Contel, valencià, pedagog i escultor, víctima del franquisme*». Alejandro es va estranyar, i com el temps amb què comptàvem era minso, a penes vaig relatar breument l'anècdota de 1982. Vaig saber per Alejandro que Pérez Contel va morir a València l'any 1990. És possible que entre 1982 i 1985 el meu amic, constret per una malaltia i pels seus problemes econòmics, no s'haguera assabentat que encara vivia. O potser ens ho va ocultar.

Celebre el record d'Arrigo, que des de molt jove –enquadrat al Partit que millor el representava– es va interessar pel que ocorria en altres parts del món sense perdre de vista les circumstàncies de les persones més pròximes: aquelles del seu barri.

Aquesta és la meua aportació d'escriptor –esquivant a dretcient l'acadèmic–, que devia a la memòria de Rafael Pérez Contel, que va educar, va ajudar i va agrupar diversos artistes, en temps difícils, en el lloc menys pensat, i sense adonar-se.

És meravellós que el marc siga una mostra sobre la seua revolució pedagògica, que entenc també com la seua ineludicable militància docent i política. És fonamental, sobretot per als joves, la visibilitat que l'exposició donarà al seu pensament i a les seues accions. M'alegra que els que la van somiar i organitzar, hagen actuat com ho haguera fet Pérez Contel: amb un criteri docent –«ressuscitant» als que ens van fer millors–, que és el que crec que hem de fer els que tenim algun camí recorregut.

De la complexitat a la creativitat: l'experiència directa del temps, l'espai i les cultures

Paula Jardón-Giner

Professora de Didàctica de les Ciències Socials
Institut de Creativitat i innovacions educatives
Universitat de València

A principis del segle XXI la UNESCO va encarregar a l'intel·lectual francès Edgar Morin un document sobre com havia de ser l'educació del futur. Aquest autor, després d'haver consultat a científics i pensadors de diferents parts del món va elaborar una proposta que educara per a comprendre la complexitat del món i del coneixement: enllaçant allò local amb allò global, la diversitat cultural, allò gran amb allò petit, els casos concrets amb les línies generals i les grans teories, la interdisciplinarietat per a entendre la complexitat dels problemes, un moment històric amb la història de la humanitat i de l'univers.

És d'aquesta mateixa manera, que la història de vida de Rafael Pérez Contel es relaciona amb tot un període històric en el que transcorre, però també amb una herència pedagògica que desenvolupa. Veiem al llarg d'una trajectòria vital, que també és professional, com afecta la política a la vida de les persones i com les vivències contribueixen a construir una manera de ser docent basada en principis adquirits en la pràctica. Ell mateix reconeix com li va influir un home, procedent de l'escola moderna de Ferrer i Guàrdia en la seua infància a Villar de l'Arquebisbe:

«Aquest home va ser un dels quals va marcar petjada en la meua vida Va ser el que per conscienciar-me de la diferència d'actitud humana jo vaig comprendre...el sentiment d'estima i de l'olfacte... [...] De tots els aspectes...de l'artístic i del polític-social, va ser aqueix home. Era una persona fora de tot context. Aqueix home va despertar en mi el sentit d'allò estètic, mitjançant el teatre, els recitals, la poesia [...] però amb contingut social [...] Aqueixes són les coses que a mi em van ensenyar: educar la sensibilitat» (transcripcions de Blasco Carrascosa i Morant 2009 en Macharowski (2021: 30-31).

D'aquesta manera indirecta, aprén el racionalisme de l'Escola Moderna en el qual es proposa que només a través de la raó, sobre l'experiència de cada persona, es pot arribar al coneixement i s'educa a persones lliures i crítiques. El coneixement de l'entorn que cultiva Pérez Contel de xiquet: «En les estones lliures recorria el poble com si es tractara d'un explorador obstinat a descobrir un món desconegut. Era en aqueixos moments quan deixava volar la seua rica imaginació creant una sobrealitat que ho allunyava del món quotidià.» (Agramunt, 1987:21 en Macharowski, 2021:33).

D'adult, com a docent, continua cultivant aquest interès per tot quant li envolta i realitza excursions amb el seu alumnat de l'Institut de Xàtiva a l'Alcudia, Montealegre, Minateda, Moixent, Almansa, Jumella, Hellín, Yecla, Villena, Ontinyent i la Cova negra de Xàtiva¹. La decoració ceràmica ibèrica serveix d'inspiració a algunes de les seues creacions artístiques i considera l'art rupestre, la cultura prehistòrica i el patrimoni com a aspectes imprescindibles per a la cultura de les persones. No les ensenya a l'aula, sinó en els llocs on es troben, i les seues explicacions són viscudes intensament pel seu alumnat. Són freqüents les excursions a aquests llocs i les seues col·laboracions amb el director del Museu de Villena i altres arqueòlegs.

Figura 1. Quadern de viatge fet per Pérez Contel. Aquesta guia didàctica és entregada al seu alumnat abans de realitzar les visites al jaciments arqueològics². Any 1972. Imatge cortesia Alejandro Macharowski.

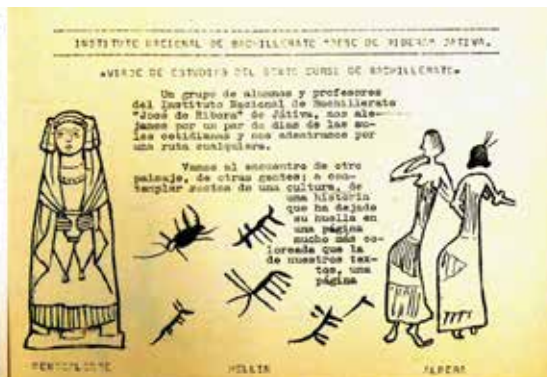

Figura 2. Mapa utilitzat per Pérez Contel per a situar els jaciments ibers a les províncies de València i Alacant. Any 1972. Imatge publicada en Rafael Pérez Contel. *La pasión por la enseñanza del arte* (2021: 325, fig. 247).

1 - <http://bastidacalusses.es/web/>
 - <https://www.tolmodeminateda.es>
 - http://mupreva.org/ruta_ibers/?q=va
 - <https://xativaturismo.com/cova-negra/>
 - <http://mupreva.org/sala/?q=va&id=474>
 - <https://www.comunitatvalenciana.com/es/valencia/bicorp/monumentos/cuevas-de-la-arana>

2 Macharowski, Alejandro, *Rafael Pérez Contel. La pasión por la enseñanza del arte* (2021: 325, fig. 246 y 247).

La seua acció educativa, els mètodes i la implicació es basen més en principis que en receptes didàctiques. No és només el professor, és el mestre, afirma el seu alumnat. Exigeix grans reptes però no et deixa només, l'acompanya, diuen.

Actualment, la formació del professorat s'organitza en estudis universitaris que sistematitzen els aprenentatges del magisteri. Se centren en el fer, més que en l'ésser. O almenys és el que consta en els plans d'estudi i el que espera bona part de l'alumnat que desitja formar-se com a docent. A través

de la trajectòria de Pérez Contel se'ns mostra la importància del «ésser» juntament amb el «saber fer», que, encara que és una línia reivindicada per especialistes en formació del professorat, dista molt de ser la més estesa. Reconeixem en ell les propostes de Max Van Manen sobre la sensibilitat pedagògica, sobre el tacte en l'ensenyament; quàn actuar i quàn deixar fer a l'alumnat lliure, per a exercir la seua autonomia en l'aprenentatge. També trobem la importància del cultiu de la relació pedagògica, de l'aula com a lloc de vida, de l'alumnat com a subjecte i no com a objecte d'acció educativa (Macharowski, 2021, fig. 254), que posteriorment han assenyalat José Contreras, Pilar Saiz, Dolo Molina o Clara Arbiol. Com també indica Nieves Blanco, s'aprén en caminar al costat d'un altre docent, fent propis ensenyaments que es desenvoluparan en un altre temps i d'una altra manera.

En l'estudi d'Alejandro Macharowski sobre Rafael Pérez Contel veiem emergir a l'home, la seua història, la seua creació i la seua docència. El seu pensament sorgeix tant dels seus propis relats com dels altres i del més xicotet dels documents, un dibuix, una guia didàctica, unes notes...

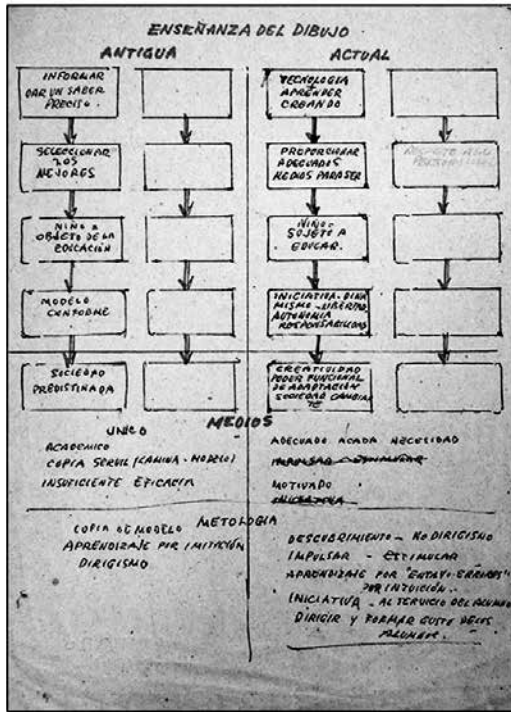

Figura 3. Taula comparativa de l'ensenyament del Dibuix realitzada per Pérez Contel³. Imatge cortesia Alejandro Macharowski.

³ Macharowski, Alejandro. Rafael Pérez Contel. *La pasión por la enseñanza del arte* (2021: 333, fig. 254).

Tant és així, que en la seua biografia observem còm la seua docència s'entremescla amb la seua vida, és la seua mateixa vida, amb la seua creació i amb la seua implicació. Durant els passejos pel castell de Xàtiva, per la Col·legiata de Santa Maria es gesta probablement la declaració l'any 1978 de conjunt historico-artístic del barri antic de Xàtiva a proposta del claustre de l'Institut de batxillerat Josep de Ribera, que ell dirigia, amb el suport de l'ajuntament. Podem fer grans declaracions sobre la importància de conèixer i conservar el patrimoni històric i arqueològic, però molt millor és sentir-lo i reflexionar-lo com va fer ell, i defensar-lo apropiant-se sensorial i emocionalment del mateix a través del seu coneixement directe amb els seus estudiants. Així escriu en un quadernet didàctic d'una eixida escolar:

«[...] Anem a la trobada d'un altre paisatge, d'altres gents: a contemplar restes d'una cultura, d'una història que ha deixat la seua petjada en una pàgina molt més acolorida que les dels nostres textos, una pàgina del llibre de la Vida. Convé que abans de llançar-nos amb inconsciència a conèixer aquest parell de dies, reflexionem, encara que siga breument sobre el fet que la CIÈNCIA que us ensenyem no és una cosa morta en la vida en la qual només existeixen dades i definicions despulades de realitat. El que llegiu i apreneu existeix en la VIDA. No heu de contentar-vos amb veure des de la riba, mandrosament, el que ocorre en la mar. És necessari enllaçar la CIÈNCIA amb la VIDA, buscar amb esperit inquiet preguntes i contestacions en el que ens envolta. A aquest intent de síntesi, ha de respondre la finalitat de tota excursió, a aqueix intent respon el motiu de la que hui emprenem. Desitgem que algun dia, ja lluny dels que hem hagut de ser els vostres educadors, recordeu que quan no existeix aqueixa

inquietud que espanta a l'home cap als límits del seu horitzó, els mitjans passen a ser fins, pobres fins (com per exemple estudiar només per obtenir un certificat d'aptitud) i això converteix en esclaus als homes lliures.»

Figura 4. Tolmo de Minateda. Fotografia de Rafael Pérez Contel (1972). Arxiu Històric Municipal del Villar. Fons Rafael Pérez Contel. Imatge cortesia Alejandro Macharowski.

Com l'aleteig d'una papallona, és possible que l'arribada d'un estrany anarquista, alimentat en les fonts de l'Escola Moderna de principis del segle XX, que construïa escenaris i obres de teatre amb els xiquets de Villar del Arzobispo, incidira de manera fonamental en el futur exercici docent de Rafael Pérez Contel que, al seu torn, i a través de la seua pràctica, va influir en algun alumne o alumna que actualment ensenya en la Universitat.

També va contribuir, amb la mediació del treball d'Alejandro Macharowski, a fer-nos comprendre com es construeix l'autenticitat transformadora de la docència. La línia de la Història es construeix amb fils personals, fins però poderosos. Sembla que les propostes d'innovació educativa de finals del segle XIX s'hagen apagat però la reivindicació de figures com Rafael Pérez Contel, mostra còm les persones poden fer-les créixer en la pràctica diària. personas pueden hacerlas crecer en la práctica diaria.

Figura 5. Rafael Pérez Contel amb el seu alumnat de l'Institut José de Ribera de Játiva al jaciment arqueològic el Telmo de Minateda ubicat en el municipi d'Hellín, Albacete. Castilla-La Mancha. Fotografies fetes per Rafael Pérez Contel (1972). Arxiu Històric Municipal del Villar. Fons Rafael Pérez Contel. Imatge cortesia Alejandro Macharowski.

RAFAEL PÉREZ CONTEL
PRESENTA

J A T I V A
N U E S T R A

TREINTA LINOLOGRAFÍAS
DE
ALUMNOS
DEL
AULA DE DIBUJO

EDUCACIÓ PER L'ART

Oficis de dones a la pedagogia Conteliana

Amparo Alonso-Sanz

Universitat de València

Rafael Pérez Contel des dels seus vint-i-huit anys, quan inicià la seua carrera com a professor de Dibuix assignat pel Ministeri d'Instrucció Pública a l'Institut Professional d'Alzira va demostrar el seu interès per ensenyar a les dones; malgrat formar part d'un temps i un lloc on això no era habitual. Recorde amb il·lusió la primera volta que Alejandro Macharowski em va parlar d'una fotografia cedida per Josefina Fernández on apareixien un grup de dones alumnes d'Alzira en una excursió l'any 1936. Això demostrava que les seues classes no només estaven obertes a tots dos sexes, sinó que tenia una motivació especial per fomentar l'aprenentatge de les joves.

Figura 1. Rafael Pérez Contel amb un grup d'alumnes a Alzira, any 1936. Imatge cortesia del Museu Municipal d'Alzira cedida a Alejandro Macharowski amb motiu de la publicació del seu llibre titulat *Rafael Pérez Contel. La Pasión por la enseñanza del arte*. Any 2021.

Més endavant, per indicar-me el descobriment d'una delícia de fragment en què explicava com fabricar una gúbia per esculpir, amb varetes d'acer acanalades de paraigües fets malbé, em va mostrar la portada d'una de les seues múltiples publicacions: *Linoleografía. Expresión gráfica con linóleo*. En aquesta portada es veia una nena amb trenes i serrell, tallant la superfície d'una planxa de linòleum amb suma delicadesa i cara de felicitat. Com a escriptor Rafael Pérez Contel podria haver escollit un nen, però va decidir que fos una cara femenina la que demostrés la perícia creadora. Per a un artista, coneixedor del poder transmissor de les imatges, aquesta decisió no po-

dia ser casual. Va ser llavors quan va començar la meua admiració per aquesta figura i el vaig situar com un transgressor que volia conèixer, en el seu rol d'educador, per inspirar-me professionalment a partir del seu model educatiu.

Figura 2. *Linoleografía. Expresión gráfica con linóleo.* Any 1966. Imatge cortesia Alejandro Macharowski.

En ple segle XXI, a Europa, comença a semblar-nos habitual que la feina feta per les dones sigui valorada. A nivell educatiu això és gràcies a les reivindicacions de les pedagogies feministes que lluiten perquè siguin reconeguts públicament els sabers o aportacions que les dones fan i han fet al llarg de la història a camps com la ciència, les tecnologies, les enginyeries, les arts o les matemàtiques (STEAM) trencant amb falses creences hegemòniques vinculades al patriarcat. En la meua tasca com a professora i investigadora d'educació artística intente desmentir prejudicis com que van ser només unes poques

dones les que van realitzar un treball rellevant, incongruències com no relacionar-les amb altres coetànies o col·lectius, menysvaloracions com associar-les a homes per ser les seues dones i no per les accions pròpies. Exemple d'això van ser dones com la pintora i dissenyadora Manuela Ballester (que va haver de marxar a l'exili el 1939) o Amelia Zarapico, primeres dones estudiants de Belles Arts als anys trenta a la ciutat de València. Tot i això, se les coneix per ser les esposes de Josep Renau i de Rafael Pérez Contel respectivament. Amèlia mereix ser reconeguda per la seua tasca docent; al catàleg realitzat amb motiu de l'Exposició Internacional de Treballs Escolars del XI Congrés Internacional de l'Educació Artística de l'any 1962, figura com a professora de Dibuix de l'Institut d'Ensenyament Mitjà José de Ribera (ad honorem), i també forma part del professorat de la promoció 1971-72 a l'Escola d'Aprenentatge Industrial de Xàtiva (Macharowski, 2021).

Figura 3 i 4. Portada i pàgines interiors del catàleg *España (vida y costumbres)* realitzat amb motiu de l'Exposició Internacional de Treballs Escolars del XI Congrés Internacional de l'Educació Artística l'any 1962. Imatge cortesia Alejandro Macharowski.

Per aconseguir aquest repte de la reconstrucció històrica de l'educació artística des de la perspectiva de gènere, precisem, de persones predecessores que també sabessin situar les dones com a protagonistes de l'art. Perquè l'educació artística feminista és segons Sandell (1979) tant el procés d'educar un artista a través del feminisme com educar sobre el feminisme a través de l'art.

Actualment ens plantejem que moltes de les disciplines i gèneres desenvolupats per dones no es van reconèixer amb el mateix interès que aquells realitzats pels homes. Especialment en el camp de les arts això és especialment rellevant, de manera que pràctiques com la costura, el brodat, els telers i altres vinculades al tèxtil o a la preparació de la roba de l'aixovar domèstic van ser desprestigiades. També va ser desmerescuda la ceràmica, malgrat permetre l'emmagatzematge dels excedents de les produccions agrícoles i ramaderes en atuell i cànirs; transportar aliments líquids en àmfores i gerres; facilitar el cuinat en bols o olles, servir en rituals funeraris i cultes, o engalanar el moment social de compartir la taula mitjançant bells gots, tasses i plats. Fins i tot l'elaboració del pa o de dolços tradicionals, una qüestió fonamental en el dia a dia de la civilització occidental, va ser menyspreada. Ja en temps romans i fins fa poc a Espanya, s'encunyaven els pans amb una marca o senyal diferenciador que les dones imprimien amb segells metàl·lics o ceràmics de gran perfecció.

Cal una mirada al passat que ens permeti recuperar la riquesa de totes aquestes produccions femenines. Perquè aquestes pràctiques considerades artesanies o arts menors van ocupar un paper secundari tot i ser tremendament necessàries en allò quotidià; no només per facilitar la vida en atendre les necessitats primàries com l'alimentació, l'abric, les cures... sinó perquè a més convertien aquesta vida en una experiència estètica. Aquests tèxtils, aquesta ceràmica, aquests productes de forn i pastisseria estaven farcits de bells dissenys que recollien elements ornamentals com la flora i la fauna, les tradicions i costums locals; sent grans elements transmissors de la seua cultura. Amb la seua observació era possible delectar-se a la bellesa de relleus, dibuixos, textures i composicions de gran riquesa i detall. Cal incorporar aquestes arts femenines als continguts propis de l'educació artística des d'una mirada històrica.

Han calgut gairebé 50 anys, perquè reclamem amb força allò que uns quants homes es van atrevir a dir amb l'autoritat que els atorgava la seua posició. Rafael Pérez Contel quan publicà *EGIPTO Pan de rito aclínico en las primeras dinastías* va dir: «La mujer, como hizo con la cerámica, fue la primera en dar forma al pan. Actualmente, cuando amasa y modela los panes, las incisiones, los plegamientos, cortes y relieves, adquieren al cocer, las formas de pan, intensa y expresiva plasticidad; evidenciada en los panes grabados en linóleo, panes simbólicos que, como emotivo aguinaldo, le dedico con mis mejores deseos en las fiestas navideñas y en el año 1977» (Macharowski, 2021, p. 284). El seu testimoni diposita l'interès en la capacitat creativa i expressiva femenina i, lluny d'utilitzar un to condescendent, emfatitza la injustícia de la manca de reconeixement.

Rafael Pérez Contel, amb la seua afició per col·leccionar pans i documentar les tradicions existents als pobles, no només va donar a conèixer la importància d'aquest popular aliment basant-se en textos històrics de l'edat mitjana i en civilitzacions com l'egípcia. També va enregistrar, mitjançant la tècnica del gravat, les imatges corresponents a aquestes creacions femenines per a allò ordinari i per

Figura 5. Portada d'*Egipto*. Any 1976. Imatge cortesia Alejandro Macharowski.

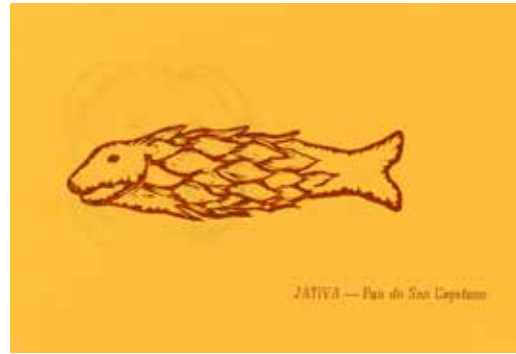

Figura 6. Interior d'*Egipto*. Any 1976. Imatge cortesia Alejandro Macharowski.

a les festivitats extraordinàries. És a dir, aquesta tècnica gràfica, en mans d'aquest artista i docent es converteixen en una poderosa eina comunicativa que ens permet actualment visibilitzar el paper exercit per les dones detalladament i sense cap dubte. La pedagogia Conteliana, des de la meua experiència docent, és un model de com integrar a través de l'educació artística i de manera transversal aspectes vinculats amb els drets humans i la reclamació d'un ensenyament més igualitari i just, també per a les dones.

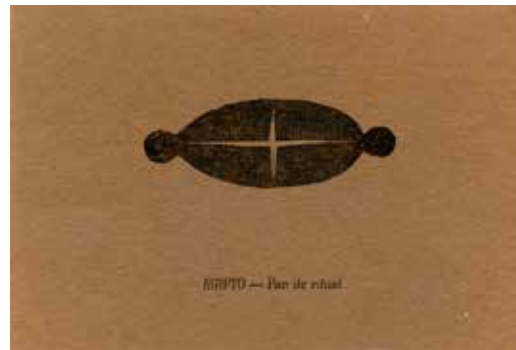

Figura 7. Contraportada d'*Egipto*. Any 1976. Imatge cortesia Alejandro Macharowski.

L'ensenyament de l'art

Concha Daud

Universitat de València

A vegades caminar pels records del passat et porta a retrobaments inesperats.

Estic cursant el batxillerat elemental i m'examinaré per lliure (modalitat que en aquells anys de penúria social era bastant freqüent), a l'institut José de Ribera de Játiva. En entrar a l'aula, per a l'examen de Dibuix, un company que ve amb mi es posa a tremolar d'espant i de nervis pel fet que el professor, amb la seua veu imponent, dictamina com hem de col·locar-nos.

En aquells dies ja sentia la meua vocació pel dibuix i vaig entrar tranquil·la pensant que, en compartir aqueix lloc comú respecte l'assignatura que m'agradava, gens dolent em podria ocórrer. En la meua ingenuïtat de xiqueta sentia al professor com una espècie de «col·lega», en un estadi molt superior, però pròxim quant al nostre entusiasme per aqueixa activitat artística. Recorde perfectament a aqueix professor de Dibuix el tarannà i la figura fort i segura del qual imposava serietat i contundència. La seua gran cabellera blanca i arissada, en aquells temps, denotava una personalitat singular i gens convencional. S'intuïa a l'artista, encara que jo llavors no ho sabia.

Molt més tard vaig descobrir a aquest artista i les seues implicacions socials, a més a més, la seua proximitat em resulta entranyable. Rafael Pérez Contel va nàixer a un poble pròxim al meu, pobles de terra endins que participen de tradicions i costums similars. Compartim la mateixa comarca, La Serrania, i en alguns aspectes, salvant les distàncies, em sent identificada amb la seua trajectòria artística i docent, perquè com ell, també a la meua trajectòria professional, he compaginat la docència amb la pintura i l'escultura.

Però, a més, fa uns anys, apareix a les meues classes Alejandro Macharowski, alumne en el Màster de Dibuix de la Universitat de València. Un alumne inquiet, amb moltes ganes d'aprendre i també d'ensenyar; ja havia sigut professor en altres àmbits i li agradava dinamitzar les classes amb els seus comentaris i preguntes. I, en una espècie de connexió temporal, poc més tard, m'arriba la seua tesi doctoral que investiga sobre un professor. En ella redescobrisc de nou al professor de Dibuix amb qui m'examinava a l'institut José de Ribera de Játiva.

Aquesta tesi s'ha convertit en un llibre que narra la història de Pérez Contel, les diferents facetes de la seua vida personal i professional i que reivindica l'Educació Artística com a font de coneixement i d'aportació als diferents sabers per a una formació integral de l'ésser humà.

La docència de les activitats artístiques no deixa de ser un treball d'esforç i compromís davant una societat que encara no entén i li costa acceptar la importància de l'ensenyament de l'art a l'educació.

I més encara als temps que Pérez Contel va desenvolupar aqueixa labor de professor de Dibuix, una labor incompresa en el seu sentit més ampli. Admire i valore, per tant, les aportacions que va realitzar a aquesta matèria dins del programa escolar. No només les va portar a un estadi més enllà del que llavors era l'habitual, sinó que va reivindicar el valor d'aquests ensenyaments, ja que no tractava solament d'ensenyar el dibuix a l'ús, sinó de transmetre valors artístics que superaven la pura habilitat manual, per a arribar a conceptes i coneixements més relacionats amb la capacitat de pensar i discernir.

Alguns d'aquells objectius que proclamava Pérez Contel troben correspondència amb uns certs aspectes que el professor Elliot W. Eisner manifesta a la seua proposta de justificació essencialista de l'ensenyament de l'art. En ella explica: «l'art és un aspecte únic de la cultura i l'experiència humanes i la seua contribució més valuosa és aportar els seus valors implícits i les seues característiques específiques. L'art ha d'oferir a l'educació precisament el que altres àmbits no poden oferir».

Eisner va contribuir a situar l'Educació Artística com a disciplina estructurada dins d'uns camps del saber, amb uns objectius, continguts i metodologies coherents, basats en les diferents ciències de l'art, l'estètica i la comunicació.

Actualment, al nostre país, l'Educació Artística està integrada en la formació reglada, en els currículums escolars de tots els nivells educatius. No obstant això, continua sent poc reconeguda a causa de la ignorància que existeix pel que fa a les seues qualitats que la fan valuosa per a l'aprenentatge. No es tracta d'un entreteniment purament instrumental, sinó d'un aprenentatge que aporta coneixements, i no només en el seu camp específic, ja que implica canvis en la manera de veure, de percebre i d'observar, d'estimular la capacitat associativa de la ment per a desenvolupar nous aprenentatges. I aquesta predisposició implica creació. És a dir, que estimula el nostre cervell i ens ajuda a millorar la nostra memòria i la nostra capacitat d'introspecció en combinar processos cognitius i motors.

L'art és un llenguatge universal susceptible de ser compartit pel transmissor i el receptor, incrementant tots dos la seua sensibilitat i els seus coneixements.

Ernst Fischer, al seu llibre *La necessitat de l'art*, planteja una qüestió de gran transcendència: «l'art compleix una funció concreta, és una activitat normal i necessària a la vida o és una cosa supèrflua que desapareixerà en una etapa superior de la humanitat?» I conclou amb la seua anàlisi dient que «l'art ha sigut, és i serà sempre necessari. És el mitjà indispensable per a una fusió de l'individu amb el tot i reflecteix la seua infinita capacitat d'associar-se als altres, de compartir les experiències i les idees».

Reconèixer doncs l'art com una activitat creadora de l'ésser humà que transcendeix les seues necessitats materials per a aconseguir aquelles que pertanyen a les seues emocions, idees i sentiments, en una espècie de comunicació amb un mateix i amb els altres, és el que pretenia aquest professor que va estar avançat al seu temps.

Pedralba, gener 2023.

Rafael Pérez Contel, referent de la pedagogia artística valenciana, activista per a la justícia social i innovador en la seua contemporaneïtat

David Mascarell-Palau

Universitat de València

Entre els referents que en l'àrea internacional de l'Educació Artística coneixem figura Elliot Eisner, qui va encarnar el paradigma del bon docent, pensador, investigador i generador de polítiques culturals. De sempre, l'obra del professor Eisner ha sigut present en les bibliografies innovadores d'educació i, de manera més intensa, en les bibliografies d'educació artística (Juanola i Masgrau, 2014). De la mateixa manera, Herbert Read, que va desenvolupar un gran interès en el tema de l'educació i particularment en l'educació artística, ens deixa el llegat de les seues obres; com a icona: *Education through art*, Educació a través de l'art, i quasi una vintena de publicacions literàries sobre art i estètica. Descobrim així mateix, com a prototip del bon docent en arts, la figura de Rafael Pérez Contel, professor i artista a nivell estatal, a Espanya, i regional a València. Ho fem gràcies a la labor del company del grup d'Investigació Creativa, Universitat de València, Alejandro Macharowski, encoratjat pel catedràtic de l'àrea de l'Expressió Plàstica, Ricard Huerta.

Macharowski, en el seu llibre: *Rafael Pérez Contel. La Passió per l'Ensenyament de l'Art* (Edictòria, 2021) ens presenta a Pérez Contel, com a professor d'educació artística, però ens remet a més al referent activista polític, lluitador per la justícia social, mobilitzat cap a les causes justes; davant la guerra civil espanyola posicionat contra del feixisme a través de la seua faceta d'il·lustrador, dissenyador gràfic i cartellista. Atempte al seu torn a dues qüestions, amb les quals coincidisc plenament, la defensa de l'educació artística en els plans d'ensenyament, com ell denomina, i la necessitat d'estar atents a les novetats pedagògiques, integrant els coneixements de l'art i de la tecnologia. I és que aquest binomi, continua sent, paradoxalment, després dels prop de 70 anys de distància, una qüestió a abordar en la nostra contemporaneïtat. La defensa i el reconeixement de la necessitat educativa i social d'una formació estètica sòlida, ja també menyspreada en aquells dies, com afirma Pérez Contel. En l'actualitat sorgeixen iniciatives amb les quals es pretén reivindicar davant el Ministeri d'Educació espanyol la recuperació de les hores lectives arrabassades, transferides a altres matèries, per la coneguda com a «Llei Wert»(en referència al ministre que la va promocionar). Així, per exemple, el Projecte d'Innovació Educativa de la Universitat de València, *Second Round*, o les accions de SEA, la Societat per a l'Educació Artística, més concretament a través del Llibre blanc: Especialitat

en els Graus de Magisteri i Centres Educatius en Educació Artística, Plàstica, Visual i Audiovisual. És essencial la presència d'un docent especialista en arts en tots els nivells educatius, igual que ja existeix en assignatures com a Educació Musical o Educació Física, amb la finalitat de dotar d'una adequada formació en art als centres educatius també en les etapes d'infantil i primària.

Sobre la necessitat de formació artística i estètica, és eloqüent la vigència de les reivindicacions de Pérez Contel. Necessitat que en aquell moment ja arrossegava l'educació espanyola, ara espill de raïosa actualitat. Contel es refereix a la pobresa espiritual de l'ésser humà per menyspreu de la formació estètica (Pérez Contel, 1969):

Los detractores de la educación artística en los planes de enseñanza, en última instancia, apoyan su rechazo en la inutilidad práctica de la misma. Es cierto el dominio de las matemáticas, las ciencias e idiomas contribuyen a la formación de los alumnos y que, con su dominio, se puede llegar a conseguir el diario sustento e integrarse en el complejo social. También es cierto que son escasos los niños que siguen una carrera artística; pero independientemente de cuanto hemos expuesto, no debemos olvidar que, por el menosprecio de la formación estética, la humanidad vive en constante estado de tensión e incertidumbre; que la vida se vuelve cada vez más triste, aumentando los desequilibrios psicológicos, imperando por doquier agobiante pobreza espiritual. (p. 17)

I novament paradoxal és que en el mateix text que cite en el paràgraf anterior, Pérez Contel relaciona la formació artística amb el que ell denomina «la interferència avassalladora dels mitjans tecnològics». Podem extrapolar aquesta idea a l'actualitat, des de la meua perspectiva personal, com l'ús excessiu dels telèfons mòbils o Telèfon intel·ligent per les societats i la necessària integració de les TIC's en l'educació. Sobre aquest tema afirma:

Augmenta molt més el viure angoixant la interferència avassalladora dels mitjans tecnològics i d'informació. El món exterior exerceix forta pressió sobre tots nosaltres. La televisió, el cinema, la ràdio, revistes gràfiques, cartells, cançons, transistors, magnetòfons, discos, etc., ocupen un primer pla com a mitjans difusors de cultura i són elements de coacció. Aquesta és una de les importants causes que en els centres d'ensenyament regne una franca rebel·lia contra els sistemes tradicionals de l'educació. Hui més que mai és d'urgent i angoixant necessitat l'aplicació d'una pedagogia renovada i integrada en els coneixements de l'art i de la tecnologia. (p. 18)

S'evidencia que, també per a Pérez Contel, les novetats tecnològiques marcarien una fita social. Si en el meu cas, el telèfon mòbil intel·ligent o Telèfon intel·ligent, ha sigut una aposta personal innovadora,

Figura 1. Esq. portada del llibre *Art Infantil*, en el pròleg es cita a Antonio Machado. La il·lustració de la caràtula és de Pablo Pérez García, el seu net. Any 1969. Dta. portada del llibre *Art Infantil*, en el pròleg es cita a Celestino Freinet i la il·lustració de la caràtula és d'un xiquet de deu anys. Títol de la portada «Càrcer». Any 1971.

implementant-ho com mig educatiu i artístic a l'aula amb els estudiants de magisteri; Pérez Contel fa patent la importància que li adjudica a la tecnologia mitjançant la seua escultura «Quebrantapavimentos» (més tard coneguda com «L'home del martell pneumàtic»). Es tracta d'una obra extraordinàriament moderna que va marcar el trànsit de l'escultura avantgardista al realisme social: un treball que indaga en les noves tecnologies enfocades als oficis, presentada en 1936. Aquesta peculiar obra està situada en el Museu Municipal d'Alzira (MUMA), València.

Seguir l'esdevenir de Rafael Pérez Contel, a través d'Alejandro Macharowski, és indagar en passatges de la història que coneixem i hem transitat els qui vivim en aquesta zona de la província de València. Precisament l'institut de la localitat d'Alzira, capital de la Ribera Alta, va ser el seu desí docent entre 1935 i 1936, com a catedràtic de Dibuix, després de gaudir anteriorment d'una estada d'un any a París, pensionat per la Diputació de València. La ciutat de Xàtiva, a la comarca de la Costanera, és una altra de les localitats en les quals Pérez Contel imparteix classes com a professor de Dibuix, en aquest cas en l'Institut d'Ensenyament Mitjà «Josep de Ribera». La seua trajectòria artística i docent li porta a relacionar-se amb el famós artista Josep Renau i altres celebres contemporanis, dels quals tinc l'honor d'haver sigut alumne, com Juan Ángel Blasco Carrascosa o Román de la Calle.

En definitiva, l'interés polític, social i artístic de Pérez Contel defineix el seu recorregut. El seu esforç, el seu llegat i el seu caràcter proactiu, ens deixen un gran deixant com a referent en el camí dels docents en arts. En aquesta direcció, seguim en la lluita per la reivindicació de la necessitat d'augmentar la presència de l'educació artística en el currículum de l'educació reglada.

Referències

Juanola, R. y Masgrau, M. (2014). Las aportaciones de E. W. Eisner en la educación: un profesor paradigmático como docente, investigador y generador de políticas culturales. *Revista Española de Pedagogía*, 259, 1-30. <https://dugi-doc.udg.edu/bitstream/handle/10256/11786/AportacionesEWEisner.pdf?sequence=1>

Macharowski, A. (2021). *Rafael Pérez Contel. La pasión por la enseñanza del arte*. València: EdictOràlia.

Pérez Contel, R. (1969). *Arte infantil*. Játiva: Hijo de R. Mateu.

Pérez Contel, R. (1971). *Arte Infantil*. Játiva: Hijo de R. Mateu.

Rafael Pérez Contel

Un professor innovador en «l'Educació per l'Art» i en «l'Ensenyament de l'Art»

Josep Lluís Galiana

Saxofonista · Improvisador · Escriptor
Director editorial en EdictOràlia Llibres i Publicacions
Productor discogràfic en Liquen Records
info@josepluisgaliana.com

«L'art és experimentació en estat pur i ix a la nostra trobada sola si som capaces d'explorar territoris desconeguts i d'aventurar-nos més enllà dels límits que imposen les normes acadèmiques i les seues formes canòniques. Els processos artístics són espontanis, atzarosos i transiten per les sendes de la llibertat, l'emancipació dels seus creadors i la construcció d'identitats pròpies i crítiques, però també per les terres movedisses de la bellesa i la veritat.

L'art no és una col·lecció d'objectes, no és un monòlit sacralitzat al qual rendir culte devot, tampoc un carrer de sentit únic. Els processos artístics i les seues eines, les seues aportacions i implicacions amb la vida quotidiana, els seus assoliments i els seus avatars, ens incumbeixen a tots i a totes, perquè ningú viu alié a l'activitat artística, ni a la possibilitat d'emocionar-nos gràcies a ella.

Que l'art es trobe present en la societat i siga la verdadera eina de transformació posada al servei de tots els seus membres significa que l'art ha de tindre una presència clara, nítida i molt potent a les aules. És responsabilitat dels artistes i dels docents, també de les famílies i dels legisladors, que els processos creatius tinguen un paper protagonista en tots els estadis i nivells educatius.»

El text anterior va ser escrit fa tres anys per a presentar el primer volum de la Col·lecció ARTsLab Educació Artística Contemporània, Escoles creadores: escoles del canvi. L'art com a eina de transformació, coordinat per cinc professors i professores especialistes en Educació Artística pertanyents a diverses universitats espanyoles, i coeditat entre EdictOràlia Llibres i Publicacions i la Universitat de València, a través del seu Institut de Creativitat i Innovacions Educatives. Són paraules i reflexions, reivindicacions i pensaments, que, estic completament convençut, hauria subscrit l'escultor i professor de dibuix valencià Rafael Pérez Contel, un vertader innovador, agitador i promotor de «l'Educació per l'Art» i «l'Ensenyament de l'Art».

Rafael Pérez Contel constitueix, sens dubte, un valor a reivindicar i calia aprofundir més en la seua trajectòria pedagògica i artística, com a docent i creador, i això precisament és el que aconseguix fer el llibre escrit pel Doctor en Didàctiques de les Arts Plàstiques i Visuals per la Facultat de Magisteri de la Universitat de València Alejandro Macharowski, un dels grans coneixedors de la figura i l'obra de l'artista i docent nascut en 1909 en la població de la regió muntanyenca valenciana de Villar del Arzobispo.

Com a editor i també com a escriptor i investigador, ha sigut un immens honor, alhora que un plaer, poder publicar *Rafael Pérez Contel. La passió per l'ensenyament de l'art. Un professor innovador en educació artística* (EdictOràlia, 2021). Es tracta d'un treball fruit d'anys d'estudi, investigació, documentació i reflexió entorn d'un artista imprescindible i que fa referència a una llarga i important etapa de la història valenciana i espanyola del segle XX. Per a Pérez Contel van ser anys de formació i compromís estètic i polític durant la Segona República, per una revolució pendent tant en l'art com en l'educació, però també en la societat de fa quasi un segle: a l'escola, en l'ensenyament, en el combat sistemàtic contra l'analfabetisme i contra la ignorància d'un poble sotmés des de temps immemorials a l'oligarquia, l'església catòlica i els estaments militars. Van ser anys de combat durant la terrible i cruenta Guerra Civil, a la qual es va veure abocada Espanya per la insurrecció militar. Van ser anys de repressió i càstig al llarg de la fosca i sagnant dictadura franquista fins a, finalment, la recuperació de la democràcia.

La prolongada vida de Rafael Pérez Contel és una demostració de força ètica, convicció ideològica i resiliència, com afirma Alejandro Macharowski en el seu magnífic text; una mostra de compromís indestructible per uns ideals indestructibles de llibertat, igualtat i solidaritat, des de la seua militància en el Partit Comunista d'Espanya i des d'una existència commovedora entregada a l'art i l'educació.

El que ens proposa Rafael Pérez Contel és viure artísticament; posar l'art en el lloc que li pertany per dret propi; és a dir, en el centre de les nostres existències, reivindicant una vida creativa, lliure i crítica. Un objectiu lloable, legítim i absolutament necessari, i que, desgraciadament i a hores d'ara, encara ens queda molt camí per aconseguir-lo. Un camí en el qual cal estar vigilants davant els canvis polítics i legislatius d'última hora, i molt atents a les més recents derives cap al que denominen ara 'postfeixisme' (una etiqueta no exempta d'eufemisme).

El perfil de Rafael Pérez Contel és tan complet, polièdric i transversal que va reunir en la seua persona tots els ingredients del bon professor, movent-se en tots els àmbits —i amb gran èxit en cadascun d'ells— i sustentant-se sobre els quatre pilars que exigeix tot bon ensenyament:

- per descomptat, la docència, i d'aquesta parla molt el llibre de Macharowski, descobrint-nos a un pioner i gran innovador de l'ensenyament artístic;

- la creació artística, també l'autor del llibre ens il·lustra meticulosament sobre la llarga trajectòria artística de Pérez Contel amb les seues moltes i diverses etapes estètiques i creatives. Un artista del seu temps compromés amb la societat que el va acollir i d'acord amb el temps que li va tocar viure, gaudir i també patir;
- la investigació, i d'ací la seua gran preocupació per no sols investigar en l'àmbit de l'educació, sinó per documentar l'art valencià de la seua època. Pérez Contel va escriure, va publicar i va contribuir a la difusió de les seues idees, metodologies i troballes pedagògiques, així com de la història de l'art del seu entorn més pròxim;
- i, finalment, la gestió cultural, social, política i artística. Pérez Contel va ser un gran agitador i dinamitzador de la vida cultural, artística i política allà on es trobara, capaç d'organitzar i participar molt activament en nombroses iniciatives educatives, culturals, artístiques i també polítiques, socials i de lluita contra el feixisme.

I com no podia ser d'una altra forma, el llibre de Macharowski, elaborat a partir de la seua tesi doctoral, és complet, polièdric i transversal com el personatge que el protagonitza. D'aquí ve que puguem afirmar que aquesta obra té moltes i molt diverses lectures. De la pedagogia a la cultura, de l'art a la política, de la història a la docència, de la societat a..., l'obra de Macharowski pot ser abordada des de molts diversos enfocaments, com els aportats per la trajectòria vital, artística, política o docent de Pérez Contel. Així ens ho han fet saber nombrosos lectors al llarg dels dos últims anys, durant els quals el llibre s'ha presentat amb gran èxit en innumbrables ciutats i fòrums culturals i artístics com Xàtiva (Casa de Cultura i Llibreria La Costera), Villar del Arzobispo, Alzira (MUMA d'Alzira), Barcelona (La Central del Raval), l'Argentina (Galeria Mar Dulce de Buenos Aires i Biblioteca de Adrogué, població de naixement d'Alejandro Macharowski), Castelló (Universitat Jaume I) i València (Centre Cultural La Nau, Universitat de València, Universitat Politècnica de València, Centre del Carne Cultura Contemporània, Centre de Cultura Contemporània Octubre, Llibreria Berlín, Fira del Llibre). Sens dubte, tot aquest èxit ha desembotat en l'exposició didàctica itinerant que amb aquest catàleg celebrem i que ha començat a Villar del Arzobispo, per a continuar a Xàtiva i qui sap a quines altres ciutats viatjarà. Aquesta magnífica mostra està destinada al públic més jove amb el propòsit de poder accedir a l'obra pedagògica de Rafael Pérez Contel.

Aquesta obra no hauria sigut possible sense la col·laboració de l'Ajuntament de Villar del Arzobispo, on va nàixer Rafael Pérez Contel, i l'Ajuntament de Xàtiva, ciutat d'acolliment durant dècades i on va ser nomenat fill adoptiu en 1988; sense la generositat de la família amb l'aportació de valuosos testimoniatges i imprescindibles documents; sense la complicitat del seu alumnat, els nombrosos testimoniatges del qual

constitueixen la columna vertebral del llibre i també d'aquest catàleg, i, com no, sense el sensacional equip d'edició i col·laboradors com el Catedràtic d'Educació Artística a la Universitat de València Ricard Huerta Ramón; el periodista, crític d'art, historiador i acadèmic Francisco Agramunt Lacruz; sense Toni Escriche i el seu sensacional disseny i maquetació; sense Milena Macharowski i la seua acurada correcció ortotipogràfica i d'estil; sense Francisco Ara i la fotografia de portada i sense tantes altres persones que de l'una o l'altra forma han contribuït a la publicació d'aquest llibre, però, sobretot, sense Alejandro Macharowski i la seua passió, dedicació i il·lusió durant tots aquests anys d'investigació i escriptura.

Contemporaneïtat de les creences pedagògiques de Rafael Pérez Contel

M.ª Dolores Soto González

Professora i investigadora de la Universitat de València

Rafael Rafael Pérez Contel va entendre l'educació com una pràctica activa que promou una actitud participativa ajudant el seu alumnat a desenvolupar l'espontaneïtat, el raonament i la intuïció (Macharowski, 2021).

Moltes lleis educatives han transcorregut des de la pràctica docent de Pérez Contel, però el llenguatge pedagògic utilitzat per ell continua sent de gran actualitat. El seu interès per promoure una educació des de la perspectiva d'un currículum expandit, una educació integral de la persona desenvolupant la seva expressió i comunicació, a més a través de l'art, pot ser relacionat amb algunes de les idees que es promouen en l'actual llei educativa LOMLOE.

Hem de valorar la seua gran passió per l'educació i l'enfocament de la pedagogia a través de les arts acostant-se a les realitats i contextos concrets del seu alumnat i per oferir-los ajuda com a docent per fer-los despertar en temps difícils, en una època de dictadura.

Repasant els principis educatius que s'evidencien en els relats tractats en el llibre d'Alejandro Macharowski (2021), Rafael Pérez Contel. La passió per l'ensenyament de l'art, s'arriba a la conclusió que, en l'essència, són més vius que mai. Crec que sempre és bo recordar-los quan es vol reflexionar sobre la seua pràctica i sobre el tipus d'ensenyament d'avui en dia, i és quan trobem que són absolutament contemporanis; és més, haurien d'estar vigents en la concepció de l'educació del S XXI i moltes vegades els tenim oblidats, encara que els mitjans siguin diferents.

Aquests principis ens recorden també la Institución Libre de Enseñanza (ILE): la construcció personal, la provocació de reaccions proactives, l'accés a la cultura i el patrimoni -coneixement del context-, en definitiva, l'ensenyament centrat en l'alumne.

Pérez Contel va buscar les estratègies més apropiades perquè el seu alumnat percebera la necessitat i la importància, individual i social, del que feia. Convé ressaltar la importància que manifesta en els seus escrits sobre l'alfabetització visual, l'expressió, la comunicació i la creació que considera que permet a l'alumnat construir-se com a persona.

La pregunta és: Què faria avui Rafael, amb les possibilitats que ens dona Internet? pense que el mateix que va fer, però amb la tecnologia actual, perquè no és el mitjà, la tecnologia en si, les eines, la innovació, sinó el que va fer amb ella. Va aconseguir despertar en el seu alumnat la motivació per aprendre que va permetre treballar temes que els eren propers i que vivien quotidianament.

En definitiva, va buscar d'innovar l'essència del sistema educatiu a través de l'art, la cultura i l'educació artística, però sobretot per ensenyar a aprendre i generar la construcció del propi coneixement.

Avui la xarxa ens dona aquestes possibilitats, ens ho posa més fàcil, i com ell pretenia, permet de superar la distància en espai i temps i relacionar la societat amb la vida.

I per acabar, compartisc unes frases seues per reflexionar si estem o no a l'escola de la vida, si estem creant o no ambients propicis per aprendre.

«L'art és la pedra de toc d'una cultura i un poble, i es pot mesurar per la comprensió de l'art del moment en què es viu». «...l'art adquireix el seu valor vital, per la seua comprensió i la seua estima...». (Pérez Contel, 1966, p.9)

«No pretenem que els nostres alumnes siguin artistes, sinó descobrir les seues qualitats personals i desenvolupar la seua potència creadora; perquè quan siguin adults, amb aquestes pràctiques tindran una poderosa ajuda per a la seua lluita en la vida i perquè amb les seues creacions i cultiu de la imaginació, seran més eficients en l'activitat professional que trien...». (Pérez Contel, 1966, p.s/n)

BIBLIOGRAFIA

Macharowski, A. (2021). *Rafael Pérez Contel. La pasión por la enseñanza del arte. Un profesor innovador en educación artística.* EdictOràlia.

Pérez Contel, R. (1966). *Esculturas y dibujos.* Cosmos. Artes Plásticas.

Pérez Contel, R. (1966). *Linoleografía, expresión gráfica con linóleo.* Cosmos.

Ponts entre Argentina i Espanya: l'Educació per l'Art com a motor transformador del sistema educatiu.

Mario Grasso

Llic. i Prof. En Ciències de l'Educació. Mestre d'Educació Primària
Formació Docent als I.S.F.D N° 41 I 53 d'Alm. Brown, Buenos Aires, Argentina

Conèixer l'obra i el llegat de Pérez Contel ens convida a pensar en el sentit de l'Escola hui, en tots els seus nivells. En aquest marc, és inevitable reflexionar sobre les tensions històriques que la van anar constituint com a una institució que es debat entre *l'instituit-disciplinar* i *l'instituient-alliberar*.

Amb freqüència analitzem aquest joc entre *conservar* i *transformar* a les classes dels futurs/de les futures docents. Són ells/elles qui manifesten sorpresa (i alhora entusiasme), en descobrir el llegat dels destacats/les destacades mestres del moviment de l'escola nova rioplatense: Luis Iglesias, les germanes Cossettini, Jesualdo Sosa, entre d'altres.

El posicionament d'aquest moviment està travessat per la força de la tasca col·lectiva i alhora per la riquesa del subjectiu, dels mons interns de cadascun/a dels/de les estudiants, de les seues idees, sentiments, expressats a través dels diferents llenguatges artístics.

És així com els/les docents desenvolupen també la seua creativitat, assumint el rol de mestres artistes. Per tant, proposen situacions d'ensenyament que es funden amb les aportacions del fer literari, plàstic, musical i corporal. Els sentits -gust, tacte, vista, oïda i olfacte- irrompen a l'aula i traccionen la construcció del coneixement des d'una perspectiva lúdica i vivencial. Per exemple, podem parlar de l'observació com a acció clau per a aprendre. Observar la natura, dibuixar, hipotetitzar... fusionar el saber disciplinar amb les vies sensorials que afavoreixen la seua apropiació... i aprendre no només Biologia, sinó també les múltiples disciplines que s'ensenyen a l'escola. Un fer didàctic ancorat en els principis de *l'Educació per l'art*.

Educar a través de l'Art implica *assumir un lloc contrahegemònic*, qüestionador de les matrius en què s'assenten les bases de l'escola tradicional. La memòria com a eix, la repetició de la informació com a una pràctica disciplinària, l'homogeneïtzació del subjecte com a principi per a la formació de la ciutadania. Treballadors funcionals al sistema capitalista, útils per la industrialització. Segles d'aquesta lògica didàctica enfront de les onades renovadores -com l'escola nova- les quals amb la seua força van desfent pràctiques que s'allunyen de la formació de subjectes lliures i pensadors emancipats/emancipades.

És ací on l'art cobra centralitat tant a les aules comunes -impartint sabers disciplinaris bàsics-, com també a les aules d'art pròpiament dit -o educació artística-.

L'art és una estratègia didàctica que travessa com un eix transversal l'ensenyament de totes les àrees i que va trobant la seua forma d'acord amb la lògica interna de cadascuna d'elles. Llegir contes fantàstics i produir els propis a partir del que «ressona de l'experiència», contemplar el cel de la nit, registrar el que es veu i descobrir les fases de la lluna, ballar tango i apropiari-se del context històric del seu sorgiment, observar pintures, buscar formes i dissenyar cometes per a treballar superfícies en Matemàtiques... *L'experiència sensorial s'imposa i genera aprenentatges amb sentit per als/les estudiants.*

Visibilitzar i per tant fer valdre la tasca d'aquells educadors/aquelles educadores que s'han jugat per la innovació pedagògica, pel desdisciplinament de l'escola i per l'expressió dels/de les estudiants, és una acció fonamental per a continuar prenent impuls i continuar renovant aquesta institució socialment necessària però per moments desactualitzada.

Això implica *conservar l'essència de l'escola*: ser un espai per a apropiari-se del coneixement. Alhora, *transformar el seu caràcter opressor* buscant un nou horitzó centrat el *desenvolupament de la sensibilitat i la diversitat*.

En aquest marc, conèixer la trajectòria de Pérez Contel es constitueix com a una experiència concreta d'alt impacte significatiu per als educadors/les educadores.

Pensant en la formació i l'exercici docent, ofereix múltiples exemples per a reflexionar sobre les mateixes experiències d'ensenyament, nodrir-les, modificar-les, canviar-les, actualitzar-les al món de hui. Una acció vàlida per a tots/totes els/les docents independentment de les àrees de coneixement posades en joc.

Quin hauria de ser el punt de partida d'aquest recorregut? Sens dubte qüestionar el model d'ensenyament i aprenentatge als instituts de formació. Han sigut moltes les propostes que hem dissenyat, executat i avaluat centralitzant la tasca en l'exercici de l'art. Els xiuxiejadors de Glew, titelles per a coavaluar cursades i per a pensar el sentit de l'escola secundària, imatges intervingudes de Sarmiento -fundador del sistema educatiu argentí- a fi d'interpel·lar l'origen de l'escola, collages per a problematitzar les biografies escolars... són alguns dels projectes duts a terme i que ens confirmen el potencial que porta el desenvolupament de la creativitat en la formació de mestres i professors/professores.

En síntesi, la centralitat de l'Art a l'escola i als instituts de formació docent, ens permet pensar-los com a espais de construcció de ciutadania crítica. *Observar el món per a qüestionar-lo i canviar-lo*. Donar-li curs a la sensibilitat -vehiculada a través dels diversos llenguatges artístics- impulsa la formació de ciutadans/ciutadanes que troben en aqueix espai l'oportunitat de desenvolupar un pensament propi que es gesta en la vivència expressiva.

Pedagogia de l'art i art de la pedagogia. Record de Rafael Pérez Contel

Pablo Pérez García
Universitat de València

Tinc records molt fragmentats dels meus primers anys de vida. Més que sensacions o escenes, de vegades aconseguixo evocar algunes imatges fixes. La meua memòria esdevé una successió de petits fotogrames sonors al voltant dels meus deu o onze anys de vida, però només puc intentar reproduir idees i converses d'un temps posterior. El meu avi apareix en totes aquestes fases de la meua vida. És l'home somrient de cabellera lleonina que em porta damunt i em subjecta amb el braç esquerre, és la mà bruegheliana que m'ofereix un pinzell carregat de pintura i és la veu atenorada que narra, aconsella i pregunta. Afecte, joc, ensenyament i diàleg. Aquestes quatre paraules podrien ser un bon compendi del que no sabia dir, si l'art o la vida, eren per a Pérez Contel. Faltaria, potser, un cinquè aspecte, el misteri: aquell quelcom inefable que també posseeix l'art, que no pot ser explicat o descrit, ni traduït, ni comunicat mitjançant paraules, però que ens paralitza bocabadats davant un Marçal de Sax, un Greco, un Goya o un Picasso.

Ell, que sempre va ser crític envers les religions transcendents i les civils, posseïa, no obstant, un sentit atàvicament sacerdotal de l'art. Per a Pérez Contel l'artista per antonomàsia no era cap altre que el desconegut escultor de la Venus de Willendorf o del cavall d'Espelugues, el pintor de les coves d'Altamira o de l'Aranya, el gravador de les plaquetes del Parpalló. Aquest artista de nom desconegut posseïa, com els gegants postdiluvians imaginats per Giambattista Vico, l'envergadura poètica i ritual d'aquella cultura de la qual era expressió viva i reverenciada. En el temps dels déus l'artista havia estat l'interpret del cel, de les estrelles i de les forces tel·lúriques, l'encarregat del foc, el xaman, el sanador, l'espeleòleg, el cronista, el poeta, el narrador, l'inventor, l'enginyer, l'artesà, el pintor, l'escultor, el ferrer, el terrisser, el coneixedor de les herbes i dels fongs, el custodi de les llavors, el recol·lector de mel, l'inspirador de la caça i el matarife, el portaveu de la tribu, el mestre i també, encara que la paraula resulte anacrònica, el pedagog. Qualsevol «plàstic» del segle XX que aspirés a convertir-se en un artista eminent –solia repetir el Pérez Contel dels meus records juvenils– hauria d'assemblar-se al pintor anònim de la Cova de Lascaux.

Recordo molt bé alguna d'aquestes converses en què acabava evocant les figures de Picasso o d'Alberto Sánchez Pérez. Havíem sortit a fer un tomb per les restes arqueològiques de la factoria romana de salaons de Santa Pola. Va insistir una vegada rere l'altra en aquesta idea, i va acabar recalant

en un territori que coneixia molt bé. Si el genuí ideal artístic era el tòtem –va dir– l’ensenyament de l’art no hauria d’apartar mai el nen de la seua inclinació natural cap a la seua pròpia cultura, imposant-li models, estètiques i tècniques de treball alienes a la seua realitat quotidiana, al seu medi familiar, al seu entorn i al seu medi. Per què només bussejant en l’observació i en la representació del que és propi, la infància podria descobrir la seua veritable realitat col·lectiva i la seua pròpia personalitat individual. Va emfatitzar que sempre havia intentat a les classes que les noies i els nois –com es desprenia de *l’Orbis sensualium pictus* del vell Comeni– dialoguessin plàsticament amb les seves pròpies experiències personals, amb l’escenari precís de les seves vides, amb la seua memòria, amb les festes i tradicions populars, amb la seua gent, els carrers, els oficis, la llar, la taula, els aliments, amb el pa, amb el camp, amb les fonts i els rius, amb el paisatge, en definitiva. La memòria del que és propi, la reflexió sobre la seua importància i significat, i, finalment, la seua representació sustentaven la comunicació entre l’artista i el seu poble gràcies a aquest «idoma silenciós» que era l’art: ni convencional, ni transmès, ni imposat, sinó fruit d’una litúrgia cultural comuna. Així doncs, més que dirigir el gust estètic dels nens o de millorar-ne la seua perícia per produir imatges, el professor havia de convidar el nen a explorar plàsticament la realitat, és a dir, a comprendre de manera holista tot allò que únicament podria ser percebut de forma artística: l’individu, la cultura, l’ésser i el temps.

Més enllà i més ençà de l'aula sense murs. —Les pedagogies creatives de Rafael Pérez Contel (1909-1990)—

Romá de la Calle

Universitat de València & Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Carles

Una oportuna mostra expositiva, com a possible projecte itinerant, organitzada pel professor i investigador Alejandro Macharowski, amb base eminentment didàctica, dedicada a recordar la capacitat pedagògica del polifacètic Rafael Pérez Contel (Villar de l'Arquebisbe, 1909-València, 1990) em porta directament -un cop més- a recordar, des d'aquestes línies, la figura de l'amic i de l'artista, instal·lat virtualment en el seu particular «taller sense murs», del que després en parlarem, en relació amb el context de la seva plural activitat artística i pedagògica, que, de manera tan particular, em va interessar i ocupar, en un moment especial, durant la intersecció de les nostres vides, ja fa un bon grapat de dècades.

Sovint, en les nostres experiències quotidianes, ens trobem com atrapats als límits d'una curiosa paradoxa: d'una banda, som conscients de la indiscutible necessitat que, humanament, tenim d'exercitar i desenvolupar tant la nostra capacitat intel·lectual com l'heterogènia vessant de les nostres sensibilitats, gustos i sentiments. Però, per altra banda, nombrosos interessos i raons instrumentals acaben funcionant, també, com a autèntics guardaagulles reguladors dels greixats rails, per on circulen les nostres accelerades existències- que a més, sovint, retarden o impossibiliten, amb les seves unilaterals intervencions de reiterada supervisió, les possibilitats d'equilibri imprescindibles, en la desitjada tasca d'autorealització educativa personal.

En aquesta frontissa ens movem, habitualment. Hi fem les nostres apostes de futur i també les proclius intervencions, que afecten el nostre entorn, argumentant espontànies preferències, biaixos professionals, expectatives d'acomodació o ineludibles influències socials. És, realment, com si un cert determinisme acabés per justificar, en bona mesura, les nostres decisions, servint-nos de tàcita i socorreguda coartada, davant del lliure albir, que tots reivindiquem.

No obstant això, malgrat tot, seguim necessitant que les opcions i les metes comunament disponibles segueixin obertes i així mateix, que juntament amb elles, romangui la versatilitat de les nostres recurrents possibilitats educatives en allò racional i tècnic, en la sensibilitat dels nostres gustos i en la solidesa moral de les nombroses decisions, que sempre ens esperen. Però, de fet, en la construcció d'aquest mosaic personal, mai no podem oblidar, ni prescindir, sense més ni més, de determinades tesselles, en funció d'unes qüestions circumdants o d'altres.

Sens dubte, a nivell de bibliografia disponible, referida al professor Pérez Contel, comptem amb rellevants treballs monogràfics sobre la seva trajectòria personal i artística (redactats per diversos autors, bé amb motiu de diferents exposicions o bé en qualitat d'àmplies i concretes investigacions acadèmiques)¹, però considero sincerament, com he argumentat en altres ocasions paral·leles, que, malgrat això, no quedaria completa qualsevol aproximació dedicada al seu itinerari artístic, ni a la seva dimensió biogràfica, si s'oblidés -o fins i tot si es relegués una mica- precisament aquesta incondicional i constant entrega seva a favor de l'educació estètica. Fet aquest que bé es pot prendre, sense restriccions de cap mena, com un dels trets bàsics que -més plenament- el van caracteritzar, com a professor, persona i ciutadà, socialment implicats.

Per això, considero rellevant abordar -a manera de reiterat homenatge personal a la seva memòria i com a aproximació, sempre convenient, al tema- aquella exemplar i dilatada preocupació seva per potenciar l'educació a través de l'art, com a eix determinant d'aquestes reflexions. Aquest -i no un altre- és l'horitzó d'apostes i el joc de complexos equilibris, on es mouen, dia a dia, tant la compartida responsabilitat sociocultural, com les il·lusions educatives.

Potser, en conseqüència, no tingui sentit -una vegada més- el fet de trencar, aquí, sincerament una llança a favor d'aquesta imprescindible alfabetització de la sensibilitat que, tan sovint, en el marc educatiu, roman -inconscient o conscientment- relegada, al socaire d'altres prioritats compromeses, les quals no es tractaria, per descomptat, de minvar sinó d'equilibrar-les, postulant el propi benefici -individual i social- que traça l'obert perfil de la persona.

No ens recordava històricament, el vell Schiller, que l'educació estètica es pot transformar en un dels fulcres més caracteritzats per al desenvolupament i l'exercici expressiu de la pròpia llibertat? D'aquí, també, el seu abast moral pertinent.

Justament, doncs, en aquest gaudi d'obertures ens instal·lem, en donar suport a aquesta concreta mostra, plena de testimonis, documents i activitats pedagògiques -a Villar del Arzobispo i a Xàtiva- prenent-la com a particular exemple d'inquietuds, objectius iniciats i considerable resposta de participació, de la mà de Pérez Contel. Al capdavall, l'educació estètica no només s'articula amb la capacitat determinant del judici del gust, sinó que es fonamenta, així mateix, en el determinant sempre fer i transformar.

1.- Pel que fa a la bibliografia sobre Pérez Contel, ens limitarem a citar, per estricta eficàcia, dues tesis doctorals: Primer, cronològicament, el treball de Sebastián Miralles Pérez Contel *esculturas 1927-1987*. Estudi i anàlisi de l'escultura de Rafael Pérez Contel i la seua relació amb la història sociocultural valenciana. Facultat de Belles Arts UPV, 1989. En segon lloc, la tesi més recent d'Alejandro Macharowski *Rafael Pérez Contel, precursor de l'Educació en Arts Visuals*. Estudi de cas sobre la seua acció docent en centres valencians. Facultat de Magisteri UVEG, 2019. En tots dos treballs, el capítol destinat a referències bibliogràfiques és summament ampli. Paral·lelament, amb més versatilitat, es pot consultar, on line: <<https://perezcontel.wordpress.com>>

Sens dubte, la creativitat es pot dir i mostrar de múltiples maneres i aflorar, a més a més, en qualsevol àmbit d'intervenció. D'això es tracta, certament, en la tasca educativa: d'agermanar crítica i creativitat, juntament amb l'imprescindible bagatge informatiu i pedagògic aportat, amb la seva sempre incisiva / compromesa ressonància.

També l'activitat artística recorre, doncs, tots els registres i els nivells. Sense aquesta diversificació de base, tampoc no serien explicables les possibles excel·lències, puntualment aconseguides, amb la seva pròpia excepcionalitat. Passa aquí, com a tots els àmbits de la vida. Però no, per això, renunciem a prendre, competitiuament, part activa en el context que ens envolta i que dona sentit -facilitant metes- al nostre particular quefer didàctic.

Certament cal tenir molt en compte que, de facto, aquesta preocupació pedagògica / transformadora es va anar manifestant -al llarg de la seva existència- sota molt diverses facetes i angulacions, així com per mitjà de circumstàncies i situacions ben diferents. Per això mateix, reduir aquesta profunda acció educativa, desenvolupada per Rafael Pérez Contel, només a l'estricta vessant didàctica -en el marc d'una sèrie de disciplines integrades en els curricula respectius dels diferents plans d'ensenyament, amb tot l'interès i el valor intrínsec que, per si mateix, això pot suposar- implicaria, d'alguna manera, esbiaixar en excés i reduir, summament, l'abast mateix d'aquella polimorfa i compromesa activitat vital seva, tan contagiosa i expansiva, en si mateixa².

¿O és que realment tindria sentit el fet de separar, sense més ni més, -en aproximar-nos a la figura de Rafael Pérez Contel- la seva concreta acció creatiu-visual, exercitada de forma tan diversificada, com artista, en cadascuna de les obres produïdes en el seu estudi, de la profunda preocupació, com a educador, desenvolupada quotidianament a l'aula, o de la seva prolongada dedicació a la vessant tipogràfica, manifestament estesa i consolidada en tantes iniciatives i «aventures» editorials, a les quals no podem deixar d'associar nom, per estricta justícia històrica?

2.- Les meves converses amb Pérez Contel, després del meu retorn de Madrid, com a professor de la Universitat Complutense (1974-78) i la meua definitiva reincorporació a la Universitat de València-Estudi General, a les especialitats de l'Àrea d'Estètica i Teoria de les Arts, van ser freqüents, sobretot, a la dècada dels anys vuitanta. Després de fixar la cita telefònicament, venia al meu estudi personal, un pis ubicat llavors davant de les Torres de Quart, amb totes les habitacions plenes fins a la sacietat de llibres, papers i carpetes d'arxiu, ja difícilment ordenables, per la manca d'espai per a el creixement de materials. S'asseia, amb preferència a l'hora del cafè de sobretaula, sempre en una cadira baixa, que ocupava el racó dret de l'estada, al costat de la meua taula de treball, i ja sabia que no només volia parlar, sinó, sobretot, segurament implicar-me en algun projecte o iniciativa, que estava madurant. No podia mai estar aturat. Sempre portava alguna cosa entre mans o amb cartera. Però també aquelles converses nostres eren moments oberts al record, a les opinions i a la reflexió compartida. Sempre el vaig considerar un amic carregat d'experiència. I no vaig tenir mai dubte que la simpatia era mútua, com sol passar, quan es genera aquest tipus de tracte freqüent i intercanvis personals. Tanco encara els ulls i l'endevino assegut a l'angle d'aquella habitació, enquadrat entre prestatges i lloms de llibres, amb el rostre amable i els cabells llisos i blancs.

Ja d'entrada en aquest triple vessant, així esquemàticament apuntat, és fàcil comprendre com la seva preocupació estètica mai no va ser consubstancialment aliena a l'acció educativa –sempre a ella vinculada–, ni a l'exigència ètica que, paral·lelament, va comportar la virtual influència generada, amb intensitat, sobre el medi social per la cadena de tals dedicacions seves³.

Sabemos que la experiencia –en lo que siempre tiene de experimentación y de reto personal– es, sin duda, un punto de partida que nunca finaliza. Quizás por eso, los sujetos creativos, por su lado, no regatean esfuerzos, potenciando –con su habitual entusiasmo y dedicación– precisamente esas concretas bases experienciales, a través de la diversificación de medios artísticos y expresivos, recurriendo a estrategias, técnicas y procesos diferenciados, donde el aprendizaje no abandona el ámbito de lo cotidiano, porque nace y se inserta necesariamente en él.

Fer, veure i descobrir no són sinó la manera més genuïna de potenciar el diàleg entre *la mà, la intel·ligència i la sensibilitat*. Sorprendre'ns, després, amb els possibles resultats estètics obtinguts, en cada cas, només és realment conjuntural, ja que els autèntics efectes personals –en la seva immediatesa educativa– no es poden penjar en una mostra expositiva. Els seus ressons i conseqüències actuen ja, de fet, en altres nivells, plenament formatius.

Per cert, s'ha parlat fins a la sacietat, sobretot en les darreres dècades, de les bondats i avantatges, tant de la pedagogia creativa com de l'activitat docent personalitzada. Els estudis de l'especialitat de Ciències de l'Educació i els de Magisteri han estat, normalment, els centres d'aquests temes i estratègies. D'altra banda, no es tracta, és clar aquí, de contrastar –sense més– actituds i metodologies, teories i plantejaments didàctics, per referir-los a Pérez ConTEL i la seva dilatada tasca pedagògica. Però tampoc no voldria passar per alt certs trets de les seves estratègies docents concretes, que li van permetre –com a educador–, una vegada facilitades les bases d'iniciació en les respectives matèries, «desaparèixer» –diríem–, com a professor, davant de l'alumne i «deixar-lo més aviat fer», permetent-li que s'expliqués i que –per exemple– dibuixés o enregistrés, per a si mateix, per a «l'altre», per a l'amic o per al grup.

3.- Desitjo recalcar, personalment, el seu entusiasme en aquests combats pedagògics. Tinc a la meua memòria la quantitat de tardes que passarem comentant concretament aquest esforç seu, dedicat a donar a conèixer els èxits aconseguits pels seus alumnes. Era un tema del qual no li cansava parlar mai. Portava carpetes i materials, que em mostrava orgullós. D'alguna manera, sol·licitava amb això, sense dir-ho explícitament, la meua col·laboració paral·lela. Estic ara convençut, pensant-ho amb deteniment i recordant-me les converses, que si li hagués proposat llavors la realització conjunta –entre ell i jo– d'un llibre sobre aquesta faceta de la pedagogia creativa, dedicada a la docència de les arts plàstiques, li hauria fet feliç. Sobretot, es va entusiasmar quan va saber, a mitjan la dècada dels vuitanta, que, per part meua, havia assumit la direcció de l'Institut de Creativitat & Innovacions Educatives de la Universitat de València-Estudi General. Li vaig prometre, quan em va venir a felicitar, que alguna cosa hauríem de fer junts, en aquesta direcció, a la revista *Innovació Creadora*, l'única llavors en llengua espanyola que s'editava, dedicada al tema de la Creativitat. Tot i això, les coses es van tallar brusquement amb la seva mort.

D'aquesta manera –recordo bé que insistia en les seves opinions– la comunicació horitzontal preparava, amb més eficàcia, el camí a la creació reflexiva, alhora que aquesta pedagogia «activa» feia néixer un nou individu, més ben disposat a comprendre fenòmens i resultats desconeguts per a ell, més inclinat a analitzar-los i discutir-los, perquè els ha utilitzat i generat personalment, en comptes de patir-los o, simplement, reiterar-los de manera mecànica i estereotipada.

¿No és aquest precisament un dels nuclis bàsics de qualsevol plantejament pedagògic? Es tracta, per descomptat, de col·locar l'alumne en «situació de recerca» -li agradava recordar- proporcionant-li directament tota una sèrie d'ocasions d'interessar-se -a través de temptejos- per les dificultats d'ordre intel·lectual, pràctic, social i afectiu, que se li van presentant durant aquesta via formativa.

Aquestes tasques que Rafael Pérez Contel anava oferint als seus alumnes, els posaven de mica en mica «en situació», cosa que volia realment dir que, de fet, els donava tota la responsabilitat de les seves iniciatives, de la seva organització creativa. És així com s'entén que el professor només intervé per proposar, suggerir, respondre les sol·licitacions i donar informació. I aquesta autonomia, així concedida, és la que allibera, en realitat, el subjecte, li dóna confiança en les seves capacitats i, progressivament, és capaç d'imposar-se a si mateix -al llarg de les sessions de treball- cada cop, noves proves de més audàcia, que poden exigir una intuïció més versàtil i abocar, conseqüentment, a una millor expressió en la seva tasca. El professor Pérez Contel fomentava sistemàticament, doncs, a les classes, aquest tipus de treball de creació, a través del qual el subjecte va descobrint, per si mateix, l'ús de les regles, la troballa d'unes solucions experimentals i la configuració d'una sèrie de mètodes i estratègies d'intervenció.

Com oblidar, precisament, les nombroses exposicions elaborades a base dels constants intercanvis de materials i de treballs, que els seus alumnes –sota les seves exemplars iniciatives– van mantenir amb altres centres? Crec que val la pena insistir, també, en aquest vessant de gestió, dut a terme pel professor Pérez Contel, i que ell compatibilitzava eficaçment amb els altres vessants, que n'acaparaven, així mateix, la dedicació. Em refereixo, de manera específica, a la de docència i de recerca personal, abocada, aquesta darrera, sobretot, a la creativitat, referida als seus treballs artístics d'escultura, pintura, dibuix i gravat.

Sembla gairebé paradoxal que, per aquest camí de la gestió -dit sigui a manera d'eloqüent botó de mostra-, es realitzessin nombroses exposicions dels treballs dels seus alumnes, fins i tot, ni més ni menys que a l'Uruguai, a Alemanya o al Japó, per exemple, durant la dècada dels seixanta. I què dir, així mateix, de tota la sèrie de publicacions -en edició privada, gairebé sempre- que amb el significatiu rètol genèric «d'Art Infantil», i sota la seva autoria, recolzaven, paral·lelament, aquestes manifestacions expositives?

Eren efectivament «els seus» catàlegs, és a dir els dels seus alumnes, amb tota meticulositat supervisats per ell. Procurava que les il·lustracions dels treballs dels alumnes, en aquestes publicacions d'acompanyament expositiu, fossin el fil conductor inductiu dels textos, que els complementaven sovint oportunes reflexions seves sobre el tema.

En aquest sentit, conformen, aquest conjunt de publicacions, globalment, un bon dipòsit de documents i testimonis d'aquesta destacada tasca pedagògica i investigadora, en relació amb les arts plàstiques i l'educació de la sensibilitat que -no sense nombroses dificultats i penúries, com es pot suposar- va anar desenvolupant, pas a pas, al llarg dels seus anys, com a «catedràtic de dibuix», tal era llavors l'expressió corrent, als claustres de professors, avui es parlaria més aviat del professor d'arts plàstiques, d'arts visuals o de la imatge.

La seva preocupació per no seccionar i separar la realitat existencial del medi rural o urbà, respecte a les activitats estètiques dels seus alumnes, feia que deixés màxima llibertat al col·lectiu, a l'hora de seleccionar personalment els seus temes, proposant-los -com a màxim- que es fixessin, especialment, en realitats del seu entorn proper, per interpretar-les amb total lliure disposició.

No voldria, en aquest sentit, acudir a cap mena de retòrica hagiogràfica per subratllar, una vegada més, les claus de la seva activa pedagogia. Per això considero oportú portar, simplement, a col·lació, i en breuetat, una mena d'adagi personal, que Rafael Pérez Contel no dubtava a reiterar, una vegada i una altra, com a síntesi de la seva actuació, en aquest camp didàctic i que, fins i tot, va ser adoptat per ell com a motto explicatiu en alguna de les seves publicacions sobre el tema: *La nostra norma d'ensenyament consisteix en la suma que compon la trobada de la vida, amb l'entusiasme i l'amor*⁴.

En aquesta trilogia es podria resumir, certament, el tarannà del seu treball, en aquesta dedicació seva, que va anar ocupant-lo, cada cop més, en el generós exercici de la docència. Per artem educandi.

La vida -estretament connectada a l'exercici quotidià de l'expressió plàstica- s'institueix, així, a la font més versàtil, rica i significativa. No en va, queden ben patents, en tantes feines dels seus alumnes, com vaig poder consultar, fa anys, els envejables dots d'observació que feien gala, en els seus exercicis de linotips (linoleografia), dibuixos, aigües, ceres, ceràmiques i fins i tot pràctiques de mosaic.

4.- De fet, procurava resumir-ho en tres paraules «Vida, Entusiasme i Amor» (VEA). Mai no separava l'art de la vida, de l'entorn i menys quan treballava amb els alumnes, ja que era aquesta funcionalitat entre art i vida la que -deia- els podia entusiasmar i despertar l'afecte i l'amor envers els detalls de les coses. Ja el fet mateix de percebre aquests detalls era una fita subsidiària molt rellevant per a ell. I era la pràctica de l'art la que més potenciava la mirada sensible i reveladora, que després també podia exercitar-se davant de la realitat. Aquest era el diàleg d'entusiasme i d'amor cap a les coses i la vida que l'exercici i el cultiu de la pedagogia artística podia potenciar. Com un mestre de la pista del circ de la vida podia dir: «Passen & VEA».

Temàticament, tant l'entorn vital de la ciutat com el del camp eren proposats i convertits, respectivament, en els millors repertoris visuals per als alumnes. Així, la ciutat de Xàtiva –per exemple, quan hi exercia la docència- en els seus passejos, fonts i monuments, o els paisatges de Sumacárcel, els animals al seu medi rural, els habitants i els seus costums, els utensilis de treball, etc., van ser recollits amb agudesa, espontaneïtat i –en molts casos- amb valors plàstics singulars, obertament expressius d'una imaginació i sensibilitat francament estimulants i genuïna, en els exercicis d'aula. Una aula que ampliava totalment els límits cap als dominis de la realitat exterior.

Sens dubte, no li va faltar –com venim subratllant- l'entusiasme al professor Rafael Pérez Contel, per abordar no només una metodologia gens freqüent en aquella conjuntura històrica, cosa que ja de per si és més que rellevant, sinó també per posar-la a marxa constantment una sèrie d'activitats complementàries, d'extensió docent, que li permetien portar les seves inquietuds particulars més enllà del centre de treball habitual. Una «aula sense murs», diríem, fent una picada d'ullet bibliogràfic a la coneguda història dels mitjans de comunicació i dels seus compromesos teòrics⁵.

Tampoc regatejava, en el seu lliurament, l'afecte que tot allò relatiu a la persona mereix i que, en realitat, es manifestava amb plena reciprocitat, ja que perdura àmpliament com a significatiu record, en molts dels que al seu dia van passar per les aules de Pérez Contel, com he tingut especial oportunitat de corroborar en reiterades ocasions i per diferents mitjans⁶.

Després d'aquesta trilogia de conceptes (vida, entusiasme i afecte) cal, per tant, emmarcar la seva intensa activitat docent, que sempre va fer el possible per anar més enllà dels breus hàbits i pràctiques de rigor, ampliant, al màxim, l'espectre dels seus iniciatives, fora de l'aula. Tot plegat apunta que, potser, la clau fonamental dels mètodes (en plural), exercitats per Pérez Contel, està no tant a ensenyar com a educar. Perquè, de fet, l'activitat creativa desenvolupada a l'art és una necessitat bàsica i comuna a totes les persones, ja que constitueix una forma genuïna d'expressió i de comunicació. D'aquí que, alhora, l'edu

5.- «L'aula sense murs» era un títol emblemàtic, que Macluhan & Carpenter havien encunyat i difós internacionalment, per aquelles dates, en un llibre, referint-se als mitjans de comunicació i el seu impacte, sobre la societat i els individus. Marshall McLuhan (1911-1980) & Edmund Carpenter (1922-2011) «Explorations in Communication» (1960). Versió castellana L'Aula sense murs (1968). Laia, Barcelona, 1974.

6.- Entre les referències i testimonis més directes i destacats, vaig comptar al seu dia amb la informació directa d'algunes persones que van ser alumnes seus i que després s'havien convertit en prestigiosos especialistes de les belles arts i de la seva didàctica. Recordo les meves converses, amb els professors Ricard Huerta, destacat expert en temes d'educació artística, amb qui he col·laborat amb assiduitat posteriorment i amb la catedràtica d'escultura de la Facultat de Belles Arts i coneguda artista, Natividad Navalón. Tots dos van ser alumnes seus i no van resultar ni van estar indiferents a l'empremta que hi va deixar la convivència –a l'aula sense murs- amb el professor Pérez Contel. Em consta que, així mateix, Raimon o Alfons Cervera també s'hi van examinar amb ell, igual que molts altres joves de l'època.

cació per l'art sigui un mitjà fonamental d'aprenentatge en tots els períodes de formació de l'individu, adoptant valors i disciplines essencials, per a un desenvolupament intel·lectual, emocional i social total de les persones / dels ciutadans, en una comunitat.

Amb freqüència, però, en el concret plantejament del currículum docent –i sobretot en la seva puntual aplicació– aquesta activitat «d'educació estètica» es té, com a màxim, com merament complementària i fins i tot marginal. tant històric com intermitent, d'aquesta lamentable i mediocre actitud, davant d'això, el professor Pérez Contel sempre va mantenir una postura immediatament compromís i oberta disponibilitat i dedicació, davant de les diferents promocions d'alumnes. estimulants la seva iniciativa, mitjançant el seu propi entusiasme, convertint-se, sovint, en mestre de tecnologies, però «deixant fer» cadascú, a partir de l'adequada informació, referent a les possibilitats dels diferents mitjans i instruments, ampliant-ne manera, l'activitat docent, no només a l'exercici del dibuix, la pintura o el *collage*, sinó també de l'accés a la ceràmica i al gravat, fins i tot instal·lant, a l'escola, el corresponent tòrcul i la inevitable *muflla*.

Sempre insistia, en les nostres trobades freqüents, en la diferència bàsica entre comprensió i explicació, com a vies duals, encara que complementàries, en l'educació. Preferia, per la seva banda, la comprensió, com a camí/mètode, practicat des de dins de la pròpia experiència. Comprendre implica participació directa al fet, mentre que explicar suposa distància analítica i exterioritat. Per què, doncs, no arrencar, eficientment, de la primera per, si cal, acudir, així mateix, amb la diligència deguda, a l'eficàcia de la segona?

Sens dubte, tractava vivencialment de salvaguardar, abans de res, aquesta espontaneïtat expressiva de la dicció plàstica infantil, amb la frescor dels seus recursos lingüístics i les seves inusitades modalitats comunicatives, que tant van impactar nombrosos artistes de la seva època. ¿No s'ha dit, més d'una vegada, que fa falta molts anys de maduresa per aprendre a (tornar a) expressar-se plàsticament –un altre cop– amb l'espontaneïtat i la immediatesa pròpies d'un nen? És curiós que el mateix Pérez Contel insistia, una vegada i una altra, a recordar quant i amb quina facilitat havia après, personalment, sempre dels seus alumnes. De fet, una pregunta o dubte, formulats obertament, a través de la mirada inquisitiva de l'alumne, poden donar pas a la necessitat de reflexió o a una obligada actualització de la pedagogia docent, per part del professor. En aquest constant «intercanvi» d'informació rau, realment, l'autèntic diàleg educatiu, capaç de descobrir personalitats, estudiar psicologies de camp i endegar futures dedicacions.

L'oportuna intersecció de l'art i de la pedagogia constitueix, doncs, un camp fonamental la preparació del qual -a nivell professional- s'oblida i margina, amb una lleugeresa que causa sorpresa, i l'absència

o mediocritat, en certs plans d'estudi, mereixeria seriosament revisar-se. Aquesta capacitat pedagògica es planteja com una cosa que -igual que el valor en la milícia- acaba, simplement, donant-se per suposat, com si aquesta capacitació didàctica s'adquirís de forma connatural i paral·lela a la corresponent acumulació específica d'informació, a les respectives àrees de coneixement⁷.

Trencar, doncs, ara i aquí una llança a favor d'aquestes qüestions concretes amb motiu d'aquest homenatge expositiu a la figura de Rafael Pérez Contel, a l'activitat itinerant que ens ocupa, més de 30 anys després de la seva mort- no ens sembla superflu sinó oportú, alhora que subratllem precisament el seu dilatat, històric i exemplar magisteri, en aquest puntual sector de l'educació estètica, pròpia de l'ensenyament mitjà, que s'hauria de revitalitzar periòdicament, atès el pragmàtic i crític context històric-social en el que vivim⁸.

7.- Aconsellava Pérez Contel la implantació «eficaç» dels estudis de pedagogia de l'art a la pròpia Escola de Belles Arts, però no com una cosa marginal (tal com es presentaven les velles assignatures anomenades «maries» en gairebé totes les carreres i especialitats), sinó com una especialització més. Quin bon professor hauria estat ell mateix de tal matèria a l'Escola/Facultat de Belles Arts. La realitat va ser i ha estat, després, una altra. Atesa aquesta lamentable complementarietat històrica que habitualment va tenir la «pedagogia del dibuix» als plans d'estudi, en la posterior transformació i reforma de l'Escola a Facultat de Belles Arts de València es va eliminar radicalment aquesta disciplina, en comptes d'intentar actualitzar-la i donar-ne eficàcia al vostre abast. Per experiència pròpia, he de confessar (permeteu-me aquesta mirada personal, potser intempestiva) que, després de decidir dedicar-me a la filosofia de l'art, com a especialitat interna als mateixos estudis de filosofia, vaig fer tot el possible, una vegada que vaig decidir que la docència universitària seria l'horitzó de la meua futura professió, per compatibilitzar l'últim tram de la carrera filosòfica amb els estudis de l'especialitat de pedagogia, que aleshores duraven tres anys, com les altres titulacions englobades sota el paraigua globalitzador de Filosofia i Lletres. En l'actualitat, no existeix una disciplina que se centri en les qüestions «d'Art i Educació», ni en les llicenciatures de Belles Arts, de Filosofia, o d'Història de l'Art, però tampoc en les llicenciatures de Pedagogia o Psicologia. Només al Departament de Didàctica de l'Expressió Musical i Plàstica de la Facultat de Magisteri hi ha aquesta docència. D'aquí que, com una mena de compensació a la nostra mala consciència, heretada a nivell personal, després de l'abandonament institucional, fins i tot dins dels estudis oficials de «pedagogia», establísim, fa dècades, dins dels estudis de Postgrau de la Universitat de València-Estudi General, una diplomatura de titulació pròpia, «Educació Artística i Museus», de durada anual, que vaig codirigir personalment, juntament amb el professor Ricardo Huerta. Sens dubte, alguna cosa hauran tingut a veure aquelles reunions amb Rafael Pérez Contel i les xerrades reiterades sobre aquest tema, per part meua, i també la docència de Ricard Huerta, quan cursava l'ensenyament mitjà, amb el mateix Pérez Contel, a la ciutat de Xàtiva.

8.- Sempre m'ha semblat interessant el plantejament d'un cert paral·lelisme (mutatis mutandis) entre la tasca pedagògica del professor Alfons Roig, a l'àmbit de l'Escola de Belles de València, a la postguerra espanyola, i la tasca duta a terme, pel professor Rafael Pérez Contel, en aquesta mateixa postguerra, dins la docència del dibuix i de les arts plàstiques, en el marc dels Ensenyaments Mitjans. Al primer, ja hi hem dedicat, des del Museu Valencià de la Il·lustració i de la Modernitat (MuVIM), que vaig dirigir entre 2004-2010, amb un excel·lent equip, una Documenta i unes Jornades, així com dues publicacions, vinculades a totes dues iniciatives: catàleg expositiu i edició de les actes de les Jornades. «Una vida dedicada a l'art» va ser el títol que va presidir tots aquests projectes unitàriament, l'any 2007; no en va el MuVIM va ser el dipositarí patrimonial del llegat artístic i bibliogràfic del pare Alfons Roig. També l'IVAM, després de l'àmplia donació d'obra generosament entregada, al seu moment, per Pérez Contel i els seus hereus, rebuda, com a fons patrimonial, per la institució, va optar per editar, amb motiu d'una mostra, un catàleg, com a testimoni i gratitud, el 2006. Igualment el 2009, l'IVAM va celebrar el centenari del seu naixement, amb una exposició de selecció de fons de Pérez Contel i la corresponent publicació

Podríem, certament, incidir –aquí– molt més, en les detallades experiències i múltiples iniciatives, relatives al personal que fer de Rafael Pérez Contel, en un àmbit tan extens, al llarg de la diacronia de la seva existència. Però considerem que, amb aquests epígrafs, almenys, hem satisfet, mínimament, l'objectiu que, per part nostra, ens havíem proposat: subratllar el lloc destacat que ocupa, en la seva biografia professional i artística, aquest lliurament efectiu a l'educació per l'art, que, per descomptat, va molt més enllà de l'escarida docència tradicional, per refluïr humanament i estèticament sobre molts altres vessants de la seva activitat i de la seva existència entre nosaltres, i que avui vivifiquen intensament els nostres records, tal com hem deixat reflectit en aquest text, que hem volgut que fos, sobretot, plenament testimonial i directament carregat de memòria compartida.

Tant en el seu perfil biogràfic, com en la seva rotunda personalitat artística, es destaca, doncs, àmpliament aquesta mena de determinant comú denominador: *educar a través de l'art*. Per això la congruència existent entre la seva tasca docent, la seva dedicació a l'àmbit editorial i el particular exercici de la seva rica i versàtil producció plàstica i visual.

Pérez Contel va saber demostrar, amb tan coherent i unitari enfocament, que aquestes perspectives -fins i tot amb la seva diversitat específica- no són més que facetes coadjuvants, a la necessària formació de la sensibilitat (*aisthesi*) individual i col·lectiva. Molts s'han ocupat i continuaran ocupant-se de les seves plurals aportacions artístiques, dels seus llegats i de memòria compartida. Però aquesta «una altra», destacada, faceta seva, carregada de ressons pedagògics, ha estat la que, per la nostra banda, hem seleccionat, deliberadament, per rendir –en aquestes reflexions personals– un just tribut a l'allargada / protectora ombra històrica d'un extraordinari professional i un excel·lent amic. *Per artem educandi*.

València, hivern 2022-primavera 2023.

Vicent Martínez Luna

Director del IES Josep de Ribera de Xàtiva

L'artífex d'aquesta exposició pedagògica, Alejandro Macharowski, és un autor apassionat amb la seua obra, incansable en el seu esforç per difondre les seues investigacions sobre figures històriques de l'educació artística, i en particular sobre la figura de Rafael Pérez Contel. Un professor de dibuix i director del nostre centre, l'IES Josep de Ribera de Xàtiva, en una època en la qual molts intel·lectuals de cercles progressistes patien el seu exili interior per la repressió franquista, aportant un plus en l'educació dels joves de la nostra ciutat. Tota una generació d'estudiants del nostre centre que va tindre el privilegi d'aprendre i compartir experiències amb uns professors que en altres circumstàncies no podrien haver gaudit.

Rafael Pérez Contel va ser un destacat mestre d'arts i artista, i un dels primers a introduir el concepte de l'ensenyament de les arts com una disciplina acadèmica. Va establir una metodologia d'ensenyament que s'ha convertit en un model per a l'ensenyament de les arts a tot el món i el seu treball va ajudar a desenvolupar una nova generació d'artistes i educadors que han contribuït a l'evolució de l'ensenyament de les arts ajudant a promoure l'interés per la cultura i el patrimoni artístic.

A l'IES Josep de Ribera l'ensenyament de les arts se centra en el desenvolupament d'habilitats creatives i tècniques en els estudiants, amb una filosofia d'aprenentatge iniciada per professors com Pérez Contel, incloent-hi la cultura i altres destreses artístiques com a nova pràctica pedagògica per a accedir al coneixement. Els estudiants tenen l'oportunitat d'explorar una varietat de disciplines artístiques, com la pintura, l'escultura, el disseny gràfic, la fotografia, el cinema i la música, podent participar activament en projectes d'art, exposicions i concursos. Amb tot això, els nostre alumnat desenvolupa les seues habilitats interpersonals, ajudant-los a tindre més proactivitat. Participant en projectes Erasmus+ d'intercanvi amb altres països, experimenten la cultura artística d'altres llocs podent familiaritzar-se amb un ambient multicultural, amb tot el que això aporta per al seu desenvolupament com a persones.

La present exposició pedagògica és una eina importantíssima per a ajudar els estudiants a comprendre millor els conceptes i temes que s'estudien a l'aula. Hem d'aprofitar aquestes exposicions pedagògiques per a proporcionar una forma visual de presentar la informació, ajudant els estudiants a comprendre millor els conceptes i els temes. A més, també poden ajudar-los a desenvolupar habilitats de pensament crític i augmentar la seua motivació per a aprendre.

Amb les visites a aquesta exposició, no hi ha dubte que els nostres alumnes en general, i els estudiants del batxillerat artístic en la seua modalitat d'arts plàstiques en particular, tenen una oportunitat magnífica

de conèixer i gaudir d'una part de la història de l'ensenyament de les arts en la qual el nostre centre educatiu i molts dels nostres antics alumnes van ser escenari i partícips privilegiats.

Sens dubte una excel·lent oportunitat que sabrem aprofitar des del nostre centre educatiu, gràcies a l'esforç i dedicació del nostre amic Alejandro.

INSTITUTO
N.E.M.
JOSE DE RIBERA
BACHILLERES
1953 - 1954

UN PROFESSOR ATÍPIC

Un camí cap del carrer

Alfons Cervera

Escriptor

Llavors no hi havia instituts on estudiar el batxillerat. Només a les capitals i a les ciutats grans. Als pobles anàvem per lliure. A Llíria hi havia dues acadèmies. L'Edeta i l'Almi. Anys seixanta del passat segle. Mirar darrere sense ira, diuen. Tampoc amb un entusiasme desmesurat. Algunes veus encara recorden aquells temps amb aqueix entusiasme passat de revolucions, com els motors trucats de les motocicletes que ja en aquells anys començaven a posar-se de moda. D'aqueixes revolucions moteres sabíem alguna cosa. De les altres, de les de veritat, res de res. Silenci absolut. No s'anaren a despertar en la bèstia els seus instints carnissers. La bèstia. Què sabíem d'això, de la bèstia i els seus instints. Res. A mi m'agradava escriure redaccions en les classes de literatura. I dibuixar. Em passava el temps copiant els dibuixos que feia Ambròs del Capità Tro. I els presentava a concursos. Tinta xinesa. Ploma. Un professor fantàstic que es deia don Manuel Miguel. Encara conserve l'àlbum de paper Canson amb dibuixos al llapis i carbonet. Vaig aprendre a dibuixar bastant bé. L'acadèmia Almi m'eixia gratis perquè ensenyava dibuix als cursos inferiors. Quan el curs acabava, anàvem a examinar-nos a l'Institut José de Ribera, a Játiva. No es podia escriure Josep de Ribera ni Xàtiva: et tiraven al fossat dels lleons. Encara hui hi ha els qui et tirarien al fossat dels lleons per un munt de coses que créiem caducades.

Per a nosaltres viatjar a Xàtiva era com viatjar a la lluna en furgoneta. Se'm va quedar gravada la imatge d'un pont damunt del riu Xúquer, com si fora el pont damunt del riu Kwai que eixia en una pel·lícula famosa. També se'm va quedar gravada una altra imatge: la del professor que ens examinava de dibuix. La memòria és incerta moltes vegades. Però és el que tenim quan ha passat molt de temps sobre el que intentem recordar. Aquell professor lluïa una cabellera d'artista. O de geni boig com els que véiem en alguns còmics o pel·lícules. Es movia a mil per hora per la classe. Ens donava instruccions no sé si per a ocupar els seients a l'aula o per a disposar a les taules els materials per a l'examen. Un any era dibuix artístic. Crec que a tercer era dibuix geomètric. Ho odiava. Odiava el dibuix geomètric. El compàs. La regla. El cartabó. Jo què sé. Un rotlló. Un dia van entrar dues o tres monges. No sé el que va passar, però el professor les va fer fora a crits. Ens semblava rar: unes monges entre una caterva de xiquets poregosos. Què li dirien aqueixes monges al professor. Impossibile saber-ho llavors, i menys ara, després de tants anys. El que sé és que, en vista del vist i de l'escollat, al professor de la cabellera d'artista li feien poca gràcia les monges. No recorde de què anava l'examen. Esborrall a la memòria d'aquells dies. L'única cosa que se'ns va quedar clavada en aqueixa memòria és la imatge d'aquell mestre que una vegada a l'any ens examinava a l'Institut José de Ribera de Játiva. Haurien de passar molts anys perquè li posara nom a aqueix professor: Rafael Pérez Contel.

El seu nom apareixia al costat d'altres grans artistes que van continuar lleials a la Segona República. El seu treball per una pedagogia que no fora una vergonya. La presó després de la victòria feixista. Buscar un lloc en aqueix exili interior que mai es va rendir als atracaments de la dictadura franquista. Intentar que la bèstia durara el menys possible, encara que a poc a poc s'anava veient que les seues atrocitats anaven per a llarg. En aqueixa resistència seguiria Pérez Contel tota la seua vida. També vaig saber molt tard que havia nascut al Villar, un poble que està molt prop del meu, d'aqueix Xestalgar on he tornat a viure des de fa vint anys. Ara el seu poble i Xàtiva li rendeixen un homenatge. La vida i l'obra d'un artista compromés amb el millor i més noble del seu temps. La lluita per obrir una bretxa lluminosa en la foscor cega del franquisme. Aquells xiquets i xiquetes que encara tardarien molt de temps en saber que també darrere del Capità Tro estaven Víctor Mora i Ambròs, dos perseguits per la dictadura. I que l'editor de Ruedo Ibérico es deia Pepe Martínez Guerricabeitia i era vilarenc, com el professor Rafael Pérez Contel. De tot ens vam assabentar molt tard els xiquets i xiquetes d'aquell batxiller elemental en els anys seixanta del passat segle. Aquells noms que, com escriu Àngela Figuera Aymerich en un dels seus grans poemes, van lluitar per obrir aqueixa porta lluminosa en la negror de la dictadura: «I veure si a dures penes o a dures alegries / obrim un camí al cap del carrer». Anem fent amb això. I a l'homenatge que celebren aquest llibre i l'exposició d'una obra artística més que necessària ens trobem aquests dies. I en els altres -Déu faça que molts- en què celebrem la memòria d'una dignitat que, com la de Rafael Pérez Contel, mai van aconseguir anul·lar els temps de l'horror.

Aquell «profe» més que atípic

Vicent Àlvarez i Rubio

Advocat, membre de la Junta Rectora del Museu d'Art Contemporani de Vilafamés- Vicente Aguilera Cerni.

Encetada la dècada dels cinquanta ens tocà fer el batxillerat, eren moments de silencis i obediència, el nostre institut, aleshores «José de Ribera», estava instal·lat en l'edifici que hui alberga el Museu de Belles Arts, aquell vell institut impressionava amb les seues grans reixes, balconades, escales, fins i tot hi havia un soterrani. Per primera vegada compartíem espai amb persones de l'altre sexe, cosa que no va deixar de generar «problemes», tanmateix teníem professors per matèries o assignatures, incloent-hi «Formación del Espíritu Nacional» i religió. Un sector del alumnat procedia d'un col·legi religiós que existia a Xàtiva, l'altre de l'escola pública, per igual a tots i totes ens colpí el canvi. Com diu la cançó: «veníem d'un silenci», aviat, però, notarem que no tot el professorat era igual; en quant als xics, portàvem pantalons curs i elles vestien encara com xiquetes, en eixe context ple de novetats aníriem creixent i a més a més dels coneixements que adquiríem tinguérem vivències que amb el temps ens han marcat.

No recorde exactament en quin curs toparem amb Rafael Pérez Contel, el cas és que des del primer moment la seua figura ens causà un gran impacte, amb els seus cabells escarotats, era un «profe» sense corbata!, que curiós! Parlava i contava moltes coses, intentava que dibuixàrem, cosa que jo mai vaig saber fer com calia, i introduïa motius de conversa sobre qualsevol tema que li semblava interessant. Era evident que tant ell com uns pocs professors tenien molt en comú, després he anat assabentant-me del seu passat compartit durant els anteriors anys trenta, i molt especialment de l'experiència de la República, i la posterior guerra i derrota. Hi eren Àngel Lacalle, que caminava pausadament i fumava puros, Miguel Morro, Antonio Latorre, Manuel López, Saturnino Barber, Pérez Contel, cadascú tenia la seua peculiaritat, tots ells, no obstant això, intentaven que pensàrem, i que no ens limitàrem a repetir la lliçó del llibre. Òbviament en el cas de Pérez Contel no hi havia llibre, teníem el quadern de dibuix, per la qual cosa, gaudíem de més possibilitats i llibertat, així, el nostre «profe» es va permetre moltes llibertats, eixint sovint del guió.

Què fèiem, doncs, a les classes de Dibuix? Teníem pocs mitjans, el local on estava la classe era part del saló d'actes, on existien unes taules grans rectangulars, llavors ell ens proposava motius i figures per a dibuixar, cadascú anava al seu aire, ell es passejava, mirant el que fèiem i corregia, i com que allò del dibuix no interessava per igual a tots els alumnes, apareixien temes de conversa, sobre l'art, la música, la literatura... i el nostre mestre s'enrotllava fàcilment. Una de les primeres eixides dels guió fou el tema de la música, en la classe comptàvem amb tres xicons que tocaven en alguna de les bandes, La Nova

i La Vella, cas de Cote (Josep Lluís Garcia) amb l'oboè, el Pele (Ramón Pelegero) amb el flautí, i altre de nom Rafael amb el Bombardino.

En la línia que ha apuntat en hores al marge de la classe es van celebrar concerts, inicialment de música clàssica, després passàrem al jazz, acabant amb altres tipus de música com era la de un cantant del moment de nom Renato Carassone. També ens animà i ajudà a crear una revista, en que jo me vaig encarregar de la secció de deport, cal dir que era excursionista i gaudia nedant. La situació anà, però, complicant-se, l'arribada d'un cap d'estudis clarament autoritari, Luís Martínez-Pujalte, i molt reaccionari, generà conflictes amb alguns de nosaltres, arribant-ne a sancions i protestes. Ignore com es van tractar els temes al claustre, cal reparar que estàvem als anys cinquanta i que alguns dels nostres professors havien passat per les depuracions de post guerra. Ara, entenc alguns mirades, i alguns consells.

Al 1958 al acabar el batxillerat, deixarem l'institut, havien estat alumnes del vell institut, cantàvem una adaptació de la «estudiantina portuguesa» amb l'estrofa «somos alumnos del viejo instituto...». Alejandro, fa pocs anys, amb ocasió de la seua tesis, va connectar amb mi, i em demanà dades sobre el nostre professor Rafael Pérez Contel, ara de nou em demana el meu testimoni, en el qual reitere allò que altres moment he dit sobre aquell professor més que atípic; no vaig aprendre massa dibuix, entre altres coses per que el meu professor no em va exigir ni obligar a ser un bon dibuixant, puix s'adonà que jo no servia pel dibuix, cosa que li tinc que agrair, però, això sí, en va ensenyar molt més: a opinar i escoltar, a descobrir la bellesa i la música (jazz inclòs), a pensar i estimar la llibertat. Dons, aquets és el meu record del professor Rafael Pérez Contel, estic satisfet d'haver-lo conegut i, sobretot, que la seua tasca, tant com artista com pedagog, siga reconeguda en especial gràcies a activitats com és l'exposició que motiva el present paper.

PÉREZ CONTEL

ARTISTAS
EN
VALENCIA

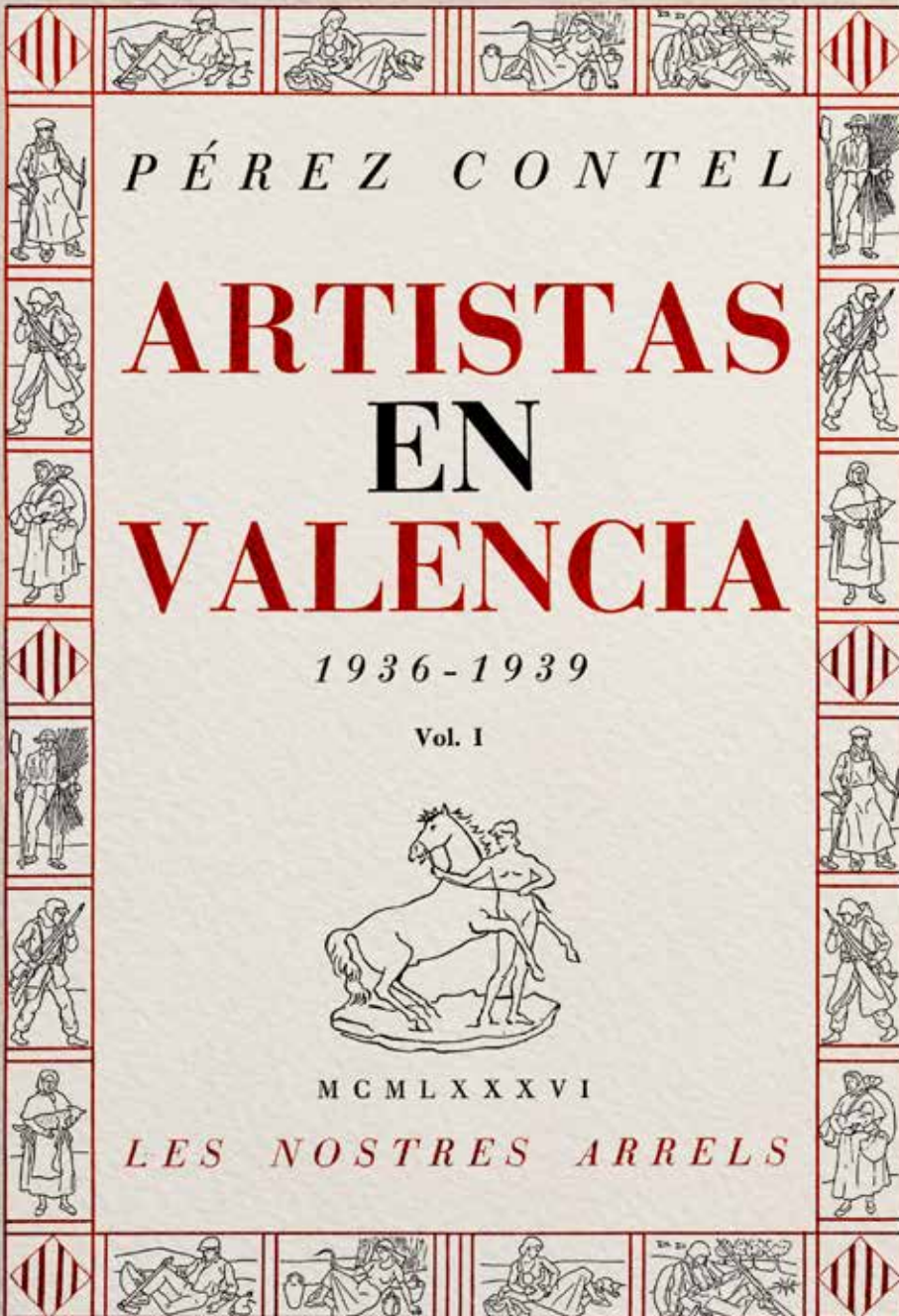
1936-1939

Vol. I

MCMLXXXVI

LES NOSTRES ARRELS

AMISTAT I COMPROMÍS

Descobrint una amistat: Rafael Pérez Contel i Manuela Ballester

Carmen Gaitán Salinas

Institut d'Història, CSIC

Fa una mica més d'un any rebia a la meua safata d'entrada una sèrie de missatges sobre la trajectòria de la pintora valenciana Manuela Ballester. Me'ls enviava l'investigador Alejandro Macharowski i es tractava d'un conjunt de fotografies i documents que donaven compte no sols d'algunes de les obres de l'artista -il·lustracions sobre la pau per a revistes polítiques i militants, dibuixos paisatgístics del seu exili a la República Democràtica Alemanya i alguns retrats-, sinó també de la relació que va mantindre al llarg de la seua vida amb el pedagog de l'art Rafael Pérez Contel. Els materials els havia localitzats Macharowski en la llibreria El Asilo del Libro -que després vam visitar junts-, al centre històric de la capital valenciana, i incloïen, com dic, a més de fotografies, documents que testimonien l'afecte que tots dos es van professar malgrat el pas del temps, de l'exili i de la censura i la repressió franquistes.

I és que ni la distància que va posar pel mig l'Atlàntic ni el posterior trasllat a la RDA, van impedir que Ballester, continuara mantenint les seues amistats valencianes, aquelles que tant enyorava des dels seu transterrament mexicà. Així ho fa constar la dedicatòria que la pintora li escriu al docent de Dibuix en la portada de Cosas, un xicotet compendi de poemes que havia publicat a Mèxic en homenatge als seus fills i especialment a la seua filla Julieta: «Para Rafael y Amelia con amor y para recuerdo, de Manuela. Berlín, 30 [de] diciembre [de] 1981». Probablement el llibre acompanyava una més de les cartes que tots dos venien intercanviant-se durant aquell any. Mesos abans, l'artista havia enviat una altra missiva al seu amic a la qual feia constar que li manava algunes instantànies de les seues obres amb l'objectiu que alguna d'elles li semblara interessant. Ballester no explicita per a què, però cal pensar -per la resta del contingut redactat el 9 de febrer de 1981- que es tractava de l'organització d'una exposició a la ciutat del Túrria.

Un lloc, València, que els va veure créixer com a artistes i que els va acollir a l'Escola de Belles Arts de Sant Carles durant els seus anys de formació, on coincidirien també amb Francisco Carreño, Francisco Badía o Josep Renau, tots ells més tard compromesos amb la causa republicana, la qual els passaria factura de l'una o l'altra forma¹. No en va, la majoria d'aquests artistes valencians van compartir cercles culturals i posicionament polític. Així, de les reunions de la Sala Blava -de les quals també va formar part Manuela Ballester- van passar a la militància en l'Aliança d'Intel·lectuals per la

Defensa de la Cultura, a la participació en el diari *Verdad y en Nueva Cultura*, a més d'emprendre altres iniciatives com a cartellistes i artistes compromesos amb la República. No obstant això, Rafael Pérez Contel, sobre el qual Macharowski ha publicat un profús i detallat volum² i al qual ara dedica la present exposició, es quedaria a Espanya, on va ser empresonat, represaliat i inhabilitat, havent de concursar de nou en 1950 a oposicions de Dibuix, per a recuperar el títol que anys abans havia guanyat com a «Profesor Cursillista del 33», incorporant-se a l'institut d'Alzira³. D'aquells primers moments després de la pèrdua de la guerra, Manuela Ballester recordava en els seus diaris els recurrents malsons que la turmentaven, on somiava que Pérez Contel i el seu germà Tónico Ballester s'havien quedat a Espanya, cosa que constatava en despertar i enfrontar-se, des de la seua casa a Mèxic, a la crua realitat de l'exili i al desassossec que li causava el fet d'estar lluny de molts dels seus sers estimats⁴.

Des d'allí tornava a escriure Ballester a Pérez Contel el 23 de març de 1981. En aquest cas es tracta d'una postal que mostra una fotografia on apareixen unes figures llaurades a l'interior de l'església de Santa María Tonantzintla (fig. 1). En el revers la pintora dona continuïtat a aquella missiva que li enviava al seu amic el passat 9 de febrer, on ja anunciava el seu imminent viatge a Mèxic, i li deia:

1. Van ser molts els i les artistes que van haver d'exiliar-se després de la guerra civil espanyola. Existeix una àmplia bibliografia sobre aquest fenomen, però per a les qüestions específicament artístiques poden consultar-se, per exemple, els treballs de Miguel Cabañas Bravo (*Antonio Rodríguez Luna. Pintor del exilio republicano español*, Madrid, CSIC, 2005); Idoia Murga Castro (juntament amb Ana María Arias de Cosío, *Escenografía en el exilio republicano de 1939. Teatro y danza*, Sevilla, Renacimiento, 2015); Julián Díaz Sánchez (a saber, «Sobre la presencia de los artistas del exilio en la historiografía española reciente», *Iberoamericana*, vol. 12, n. 47, 2012, pp. 143-156) o Carmen Gaitán Salinas (*Las artistas del exilio republicano español. El refugio latinoamericano*, Madrid, Cátedra, 2019).

2. Macharowski, Alejandro, *Rafael Pérez Contel. La pasión por la enseñanza del arte. Un profesor innovador en educación artística*, València, Edictòria, 2021. D'aquest llibre procedeixen les dades de la vida de Rafael Pérez Contel presentats en aquest treball, mentre no s'indique el contrari.

3. A l'any 1933 el Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes va convocar oposicions amb l'objectiu de dotar a l'ensenyament secundari d'un nou cos docent, independent del sector religiós, el qual s'ocupava quasi per complet dels ensenyaments artístics. Aquest programa va ser posat en marxa a Madrid, Barcelona i València, ciutats on els artistes van integrar les places de Dibuix; Cabañas Bravo, Miguel, «Picasso y su ayuda a los artistas españoles de los campos de concentración franceses», en Santos Juliá (dir.), *La Guerra Civil Española 1936-1939*, [Actes del Congrés Internacional, Madrid, novembre de 2006], Madrid, Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, 2008, p. 8, n. 15 i Cabañas Bravo, Miguel; Haro García, Noemí de, i Murga Castro, Idoia, «En un lugar del exilio... Augusto Fernández y sus estampas de don Quijote», en Cabañas Bravo, Miguel; Fernández, Dolores; Haro, Noemí de, i Murga, Idoia (coords.), *Analogías en el arte, la literatura y el pensamiento del exilio español de 1939*, Madrid, CSIC, 2010, p. 93 i Macharowski, Alejandro, op. cit., pp. 60-68.

4. Ballester, Manuela, «México. 2 de junio 1939. Viernes», en Ballester, Manuela, *Mis días en México. Diarios (1939-1953)* (edició crítica, introducció i notes de Carmen Gaitán Salinas), Sevilla, Renacimiento, 2021, pp. 97-98.

Queridos Rafael y Amelia: Como veis he tardado en daros señales de vida desde este México amado. Pero los encuentros con mis hijos, nietos y demás familiares y amigos han llenado tanto los días que llevo aquí que, aunque os he tenido siempre presentes, me han impedido encontrar el momento en que, como ahora, haya podido tomar la pluma con el necesario estado de ánimo para daros constancia de que os recuerdo y os quiero. Confío en que, como deseo, disfrutáis de buena salud y de todo lo demás que de bueno tiene la vida junto con vuestros hijos y nietos. A todos os abrazo con cariño. Manuela⁵.

Figura. 1. Postal de Manuela Ballester a Rafael Pérez Contel i Amelia Zarapico, 23 de març de 1981. Fons Rafael enviada Pérez Contel, Arxiu Municipal del Villar.

La postal va ser enviada amb sobre. En primer lloc, per l'absència de les adreces del destinatari i de la remitent, i, en segon, per la data -24 de març de 1981- estampada en un sobre trobat en el Fons Rafael Pérez Contel de l'Arxiu Municipal del Villar (fig. 2). Tot apunta al fet que Manuela Ballester no volia únicament donar notícia de la seua arribada, sinó que desitjava comptar als seus amics que es trobava a gust al seu Mèxic enyorat, envoltada dels familiars que havia deixat allí i rememorant moments passats.

5. Postal de Manuela Ballester enviada a Rafael Pérez Contel i Amelia Zarapico, 23 de març de 1981, Mèxi. Signatura 1_1_10, Fons Rafael Pérez Contel, Arxiu Municipal del Villar. Agraïsc aquest material a Alejandro Macharowski qui, juntament amb l'arxiver Álvaro Ibáñez, va localitzar aquest document el desembre de 2022 entre el llegat de Pérez Contel encara sense catalogar.

Figura 2. Sobre manuscrit per Manuela Ballester i dirigit a Rafael Pérez Contel, 24 de març de 1981. Fons Rafael Pérez Contel, Arxiu Municipal del Villar.

Molts anys abans, Manuela Ballester havia recalat a Nova York, fruit d'aqueix exili massiu que va provocar la guerra civil espanyola. El 17 de maig de 1939 arribaven a les costes estatunidenques ella, el seu marit Josep Renau i la resta de la seua família a bord del Veendam, acompanyats pels membres de la Junta de Cultura Española. Pujats a un autobús van recórrer el llarg camí cap a Mèxic on els oferia una nova vida, construïda des de zero, amb tenacitat i molta faena. Allí Ballester lluitaria constantment per mantindre un equilibre entre les seues ambicions professionals i les seues tasques domèstiques com a mare d'una família nombrosa. Però mai va abandonar la pintura, si bé degué emprar-se en múltiples activitats artístiques que pogueren reportar un benefici econòmic al nucli familiar, a saber, la il·lustració de moda en revistes, fotografia publicitària, dissenys d'embalatges, dibuixos per a militància política, murals, retrats per encàrrec, etc ⁶. Mentrestant, Rafael Pérez Contel va ser

6. Per a un estudi més detallat sobre la trajectòria de Manuela Ballester vegeu Gaitán Salinas, «Manuela Ballester, artista luchadora y tenaz», a Ballester Manuela, *op. cit.*, pp. 25-78.

-com ja hem avançat- internat en la Cárcel Modelo de València, d'on eixiria en 1942 en llibertat provisional. Dos anys més tard, un tribunal militar el va jutjar de nou, condemnant-lo més de tres anys per desobediència. Però finalment va recuperar la seua plaça de professor de Dibuix i, en 1950, es va incorporar a l'Institut «Josep de Ribera» de Xàtiva on va impartir classes amb un esperit fins i tot institucionista, interessat per les tradicions pròpies valencianes i l'aprenentatge experimental i a l'aire lliure. A la docència dedicaria la resta de la seua vida. Va participar en la revista Nuestro instituto i va publicar obres pedagògiques, així com catàlegs de les exposicions que organitzava amb les peces dels seus alumnes.

Sens dubte, la guerra va definir dues vides radicalment diferents per a Ballester i Pérez Contel, els qui, no obstant això, compartien aqueix afany per l'ensenyament de l'art, perquè Manuela va impartir també al llarg de la seua vida classes de dibuix. A l'exili mexicà no sols va instruir als seus fills en aquesta habilitat bàsica per a l'aprenentatge artístic, sinó que també va acceptar alguns estudiants, com poguera ser el després famós escenògraf mexicà David Antón. Per desgràcia, malgrat l'estreta relació que per aquestes línies es trasllueix que van mantindre Rafael i Manuela, no existeixen molts esments a ell en els diaris de l'artista. Amb tot, les cartes degueren circular en un constant anar i vindre de fulles, desafiant els llargs viatges transatlàntics i l'alerta del franquisme. El 9 de gener de 1951, l'artista anotava al seu quadern: «Por la tarde he tratado de trabajar, pero he pasado el tiempo escribiendo cartas a Segarra y Pérez Contel»⁷. Ballester, Ballester, àvida de la seua terreta, va cultivar amb cura el gènere epistolar, guardant a vegades còpies de les missives en els seus diaris, com aquella que envia a Carreño i on li diu: «Y yo sueño. Valencia, el mar»⁸. Però desconeixem el contingut de la carta que aquesta li enviara a Contel al gener de 1951. Tant de bo el destí ens oferisca d'altres felices troballes que, com la de Macharowski a El Asilo del Libro, ens ajuden a recompondre l'arxiu epistolar que contra vent i marea van intentar mantindre Manuela Ballester i Rafael Pérez Contel.

7. Ballester, *Manuela*, op. cit., p. 667.

8. *Ibidem*, p. 533.

Defensar la República

Enrique Téllez Cenzano¹

A Rafael Pérez Contel, Eduardo Vicente, Antonio Ballester, Francisco Carreño, Ángel Gaos, Carlos Palacio, Antonio Machado, Miguel Hernández, Lan Adomian, Josep Renau...

[...] los intereses del tiempo tenían más a la democracia que al fascismo. Los pueblos invadidos y devastados luego por no atender a la legitimidad republicana —los gobernantes, para ser más exactos—, no entendieron una advertencia al inicio de la sublevación: «París se defiende hoy en el Guadarrama». USA facilitó gasolina al traidor para poder proseguir la contienda. Italia y Alemania se volcaron con los alzados en armas. Inglaterra y Francia sobrevaloraron el Eje —confundieron las armas con la razón— y sus políticos acaponados y seniles simpatizaban más con Hitler y Mussolini, defensores, en el fondo, del Orden capitalista, aunque con métodos y palabras diferentes en lo fonético².

València va ser una capital de la República exemplar, com ho van ser tots els que van combatre a la bèstia feixista en el seu intent d'instaurar el terror i la repressió a Espanya. Ramón de Garciasol havia assenyalat precisament el paper exercit per diferents potències no amistoses amb la Segona República espanyola, donant lloc a una coalició internacional *de facto* els membres de la qual (Alemanya, Itàlia, USA, Anglaterra i França) -bé fora per acció directa (les dues primeres) o per omissió d'ajuda (les tres següents)- van precipitar arterament la derrota republicana.

No van estar sols els qui van defensar a les trinxeres la legalitat del govern republicà i el règim de llibertats que representava. Al costat d'ells va combatre una constel·lació d'intel·lectuals, creadors i docents

1 Professor Superior de Composició, Professor Superior de Direcció d'Orquestra i Doctor en Ciències de la Informació (Universitat Complutense de Madrid). Ha sigut director de l'Aula de Música de la Universitat d'Alcalá (2012-2018) i de la revista d'Especialització *Musica Quodlibet* (nos 52-69).

2 Garciasol, Ramón de, «Palabras en amistad con alguna melancolía», en Rafael Pérez Contel, *Artistas en Valencia, 1936-1939*, vol. I, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1986, p. 19. La cursiva en el títol pertence a l'original. Ramón de Garciasol va ser el pseudònim utilitzat pel poeta i escriptor Miguel Alonso Calvo.

denominats *Milicians de la Cultura*. Pérez Contel va atorgar a aquest col·lectiu la condició de membres adscrits a una entitat amb naturalesa pròpia, les *Milícies de la Cultura*³.

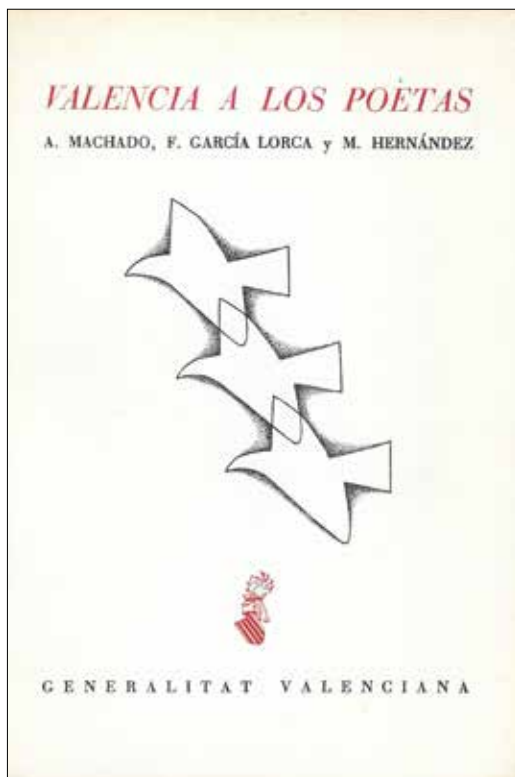

Figura 1. Pérez Contel, *València a los poetas* A. Machado, F. García Lorca y M. Hernández, València, 1985⁴.

Aquest tractament, pròxim al mitjà castrense, era una mostra d'admiració i respecte de Pérez Contel cap al generós esforç realitzat per les citades Milícies, les quals responien així a una brutal revolta militar que repudiaven. Interpel·lats per la violència que va acompanyar a les accions de l'exèrcit alçat en armes i dels seus col·laboradors civils des dels primers compassos de la guerra, lluny d'abandonar el treball creatiu, els Milicians de la Cultura van optar per atorgar-li una nova orientació, de caràcter polític, al servei de la República i dels seus defensors. El seu principal arsenal bèl·lic va estar integrat per les diferents expressions artístiques practicades: música, pintura, poesia, teatre, literatura...

Dos van ser els principals nexes que van cohesionar la seua labor: la voluntat entusiasta d'educar al poble espanyol i estimular la seua participació en les tasques de defensa o de suport a l'Exèrcit Popular de la República (EPR), al costat de la d'oferir-li una formació cultural que la corrupció del règim monàrquic-militar *alfonsino*, les elits econòmiques i l'adoctrinament obscurantista i servil de l'església catòlica havien retallat.

3 Vegeu Pérez Contel, Rafael, *Artistas en Valencia, 1936-1939*, vol. II, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1986, p. 516.

4 [Pérez Contel, Rafael [coord.]], *València a los poetas* A. Machado, F. García Lorca y M. Hernández, [València], Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1985.

Antonio Machado caminava al costat de la séquia de Montcada, pròxima a Villa Amparo (Rocafort), on residia amb alguns membres de la seua família, i escrivia els últims versos de l'elegia a Federico García Lorca, «El crimen fue en Granada»: *Se le vio, caminado entre fusiles/por una calle larga,/ salir al campo frío, aún con estrellas, de la madrugada [...]*⁵; Carlos Palacio ordenava els himnes i cançons que havia rebut, procedents del front, d'unitats militars republicanes; Josep Renau preparava col·laboracions gràfiques, cartells i fotomuntatges per a diferents revistes, encarregava el *Guernica* a Picasso i treballava en un ambiciós projecte per a afavorir la difusió i el coneixement de la gran música culta a l'Espanya republicana.

L'activitat cultural emergia, fins i tot en temps de guerra, com un dels pilars bàsics sobre els quals consoldar el projecte modernitzador iniciat a Espanya el 14 d'abril de 1931. En aquest context va adquirir especial rellevància la figura de Rafael Pérez Contel⁶, qui va posar les seues habilitats artístiques al servei de l'*agit-prop* republicana i, finalitzada la contesa i la dictadura, va promoure i va coordinar textos fonamentals per a la recuperació de la memòria històrica d'un temps de persecució, tortura i crims (1936-1977).

D'alguna manera, a través d'aquestes publicacions, Pérez Contel renovava el seu compromís polític, que no era sinó la continuació del treball artístic realitzat durant la guerra; gràcies a aquestes iniciatives hem pogut conèixer una valuosa informació referida als avançats processos creatius utilitzats en l'elaboració de materials de combat (cartells, fulles volants, cançoners...), destinats a enfortir la moral i l'acció en el front de batalla del EPR. Finalment, tributava un emocionat homenatge als seus companys en les tasques d'elaboració de materials artístics i als actors polítics que havien exercit un paper protagonista en l'organització i defensa de la República⁷.

5 Aquest poema va ser inclòs com a pòrtic de l'edició de VV.AA., *Poetas de la España leal*, [Madrid-València], Ediciones Españolas, 1937 (Tipografía Moderna, Avellanas, 9, —València), pp.15-16.

6 Consulte's, sobre aquest autor, Macharowski, Alejandro, *Rafael Pérez Contel. La pasión por la enseñanza del arte. Un profesor innovador en educación artística*, València, EdicOràlia, 2021.

7 Vegeu, entre altres, [Pérez Contel, Rafael (miembro de la Comisión Homenaje)], *A Dolores Ibárruri, intelectuales y artistas del País Valenciano*, [València], F.I.M., 1988 (València, Artes Gráficas Soler).

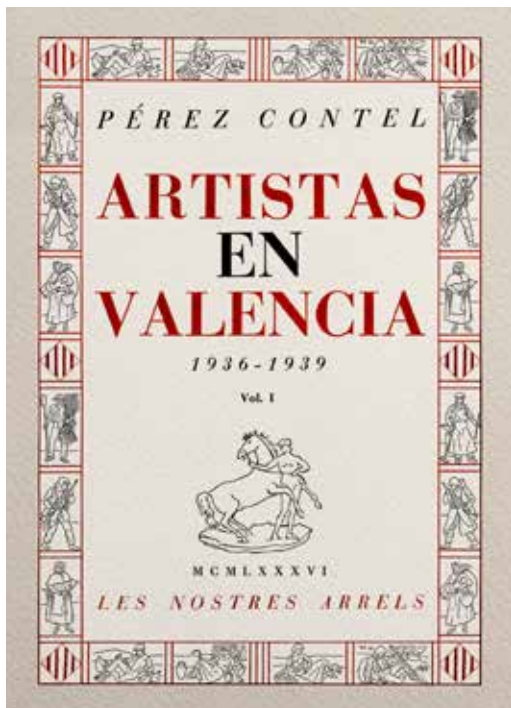

Figura 2. Pérez Contel, *Artistas en Valencia, 1936-1939*, vol. I., València, 1986⁸.

Una de les iniciatives més importants i valentes desenvolupades pel grup de Milicians de la Cultura entre els quals es trobava Pérez Contel va ser la publicació del cançoner *Colección de canciones de lucha*, recopilat i coordinat pel compositor alcoià Carlos Palacio⁹. Es va tractar d'una edició important per la qualitat del treball realitzat en tots els ordres (musical, literari, gràfic...), i valent perquè es va editar quan «las tropas del general [Antonio] Aranda entraban en València»¹⁰. Acte de valentia protagonitzat, igualment, pels propietaris i treballadors de la Tipografia Moderna, denominada posteriorment Arts Gràfiques Soler, de les premses de les quals van eixir moltes de les publicacions citades en el present text.

Carlos Palacio es va referir al cançoner assenyalat amb un títol diferent, *Cien canciones de guerra*¹¹, el qual va poder ser modificat en el transcurs de la seua elaboració. Ángel Gaos va escriure un magnífic text introductor on glossava el valor d'aquestes cançons de música militant mentre exhortava, en 1939, a concedir-los la «màxima popularitat»..

Recogemos en el presente volumen canciones antiguas que exaltan las luchas de las masas populares y preferentemente las que surgieron al estallido de los primeros acontecimientos de nuestra guerra cuando el

8 Pérez Contel, Rafael, *Artistas en Valencia...*, *op. cit.*

9 Palacio, Carlos (rec. i coord.), *Colección de canciones de lucha*, [València], [Comissariat del Grup d'Exèrcits de la Zona Central], 1939 (Tipografia Moderna).

10 Palacio, Carlos, *Acordes en el alma. Memorias*, Alicante, Instituto Juan Gil Albert, 1984, pp. 186-187.

11 Vegeu *Ibid.*, p. 223.

encendido entusiasmo de los milicianos hizo viva en su carne la consigna de «No pasarán»¹². [...]

Son canciones de la defensa de Madrid, marchas de combate, himnos de unidades militares, cantos de las juventudes en armas. [...], junto a las magníficas creaciones de los más prestigiosos compositores españoles, consideramos dignas de figurar en el cancionero de nuestra guerra aquellas que, improvisadas en el fuego mismo del combate, surgieron espontáneas sin afán artístico y literario¹³.

Pérez Contel, assumint el paper de cronista de la seua època, es va referir als antecedents immediats a l'edició del llibre de cançons recopilades per Palacio.

Este libro, [*Colección de*] *Canciones de lucha*, tuvo un precedente en las canciones, letra y música que maquetaron [Rafael] Pérez Contel y [Francisco] Carreño, las cuales fueron publicadas en la revista *Comisario* [...]¹⁴.

Figura 3. Hernández-Adomian, *Las puertas de Madrid*, València 1938¹⁵.

Publicades aquestes obres en diferents revistes republicanes i recollides altres per Carlos Palacio, es va procedir a fer-les més atractives gràficament amb el concurs de l'equip d'artistes al qual pertanyien el

12 *No pasarán* a ser també el títol d'una cançó de José Herrera Petere i Hanns Eisler (autors del seu text i música respectivament), recollida en Palacio, Carlos (rec. i coord.), *Colección de canciones...*, op. cit., pp. 27-28.

13 Gaos González-Pola, Ángel, [«Prólogo»], en *ibid.*, s.p. Consulte's, igualment, Pérez Contel, Rafael, *Artistas en Valencia, 1936-1939*, vol. II, ..., op. cit., p. 578.

14 *Ibid.*, p. 579.

15 Hernández, Miguel (text) i Adomian, Lan (música), reproduïda en Palacio, Carlos, «Canciones de la defensa de Madrid», *Comisario*, n.º 3 (novembre de 1938), p. 49.

mateix Pérez Contel, Eduardo Vicente, Antonio Ballester i Francisco Carreño. Així va nàixer el cançoner *Colección de canciones de lucha*, integrat per setanta obres oportunament classificades en diferents seccions.

[...] sobre Carreño recayó la preocupación de proyectar las canciones de manera similar a las canciones o pliegos de ciego¹⁶.

D'ací el característic disseny editorial gràfic, el qual contenia una il·lustració d'obertura, unes tipografies específiques per al títol de cada cançó i una nova il·lustració, més xicoteta que l'anterior, com a tancament, totes dues al·lusives al contingut de l'obra. Palacio havia recopilat un nombre major de partitures, algunes d'elles no incloses en l'esmentat cançoner, probablement per falta de temps per a incorporar-les amb el tractament artístic requerit. D'haver-ho aconseguit, hauria aconseguit el seu objectiu de reunir en una sola publicació *Cien canciones de guerra*, com el mateix autor va indicar.

«Nos ocupamos de este libro [*Colección de canciones de lucha*] no por su literatura y canciones, sino porque tiene la singularidad de ser el libro de más hermosa presentación tipográfica y la cantidad de ilustraciones que lo ilustran.

En su maquetación tuvo una importante colaboración Francisco Carreño, el cual en sus momentos de asueto, se dedicaba a elucubrar sobre cómo y dónde hacer que todas las canciones tuvieran variedad de tipo de letra acorde con la variedad de dibujos de cada una de ellas¹⁷».

Recollim una il·lustració dels respectius artistes citats, seguida de la primera estrofa de les corresponents cançons. Figuren ordenades en el nostre text seguint la relació d'autories oferida per Pérez Contel¹⁸. Totes les obres contingudes en *Colección de canciones de lucha* anaven acompanyades d'un breu comentari explicatiu redactat per Carlos Palacio.

¹⁶ Pérez Contel, Rafael, *Artistas en Valencia, 1936-1939*, vol. II..., *op. cit.*, p. 581.

¹⁷ *Ibid.*, p. 579.

¹⁸ *Ibid.*, pp. 579-580.

CANTO
NOCTURNO EN LAS
TRINCHERAS
CANCION GUERRERA

Figura. 4. Eduardo Vicente, *Canto nocturno en las trincheras*.
Canción guerrera, València, 1939¹⁹.

Al ronco vibrar del raudo cañón,
se van las milicias que el pueblo forjó
forjando su fe con esta canción.

[...]

Figura 5²⁰.

¹⁹ Il·lustració d'Eduardo Vicente. Vegeu Palacio, Carlos, *Colección de canciones...*, *op. cit.*, p. 75. El text de la cançó va ser escrit per José Miguel Ripoll i la música, per Leopoldo Cardona.

²⁰ *Ibid.*, p. 76.

Figura. 6. Antonio Ballester, *Himno de Riego. Canto de libertad*, València, 1939²¹.

Serenos y alegres
valientes y osados
cantemos, soldados,
el Himno a la lid.

De nuestros acentos
el orbe se admire
y en nosotros mire
los hijos del Cid.

[...]

Figura 7²².

²¹ Il·lustració d'Antonio Ballester. Vegeu Palacio, Carlos, *Colección de canciones...*, *op. cit.*, p. 9. El text de la canço va ser escrit per Evaristo San Miguel, mentre que es desconeix la autoria de la música.

²² *Ibid.*, p. 10.

CABALLERIA ROJA

CANCION POPULAR RUSA DE LA REVOLUCION DE OCTUBRE

Figura 8. Carreño, *Caballería roja. Canción popular rusa de la Revolución de Octubre*, València, 1939²³.

Caballería roja, con su gran vigor,
para la burguesía, siempre es un terror.
Y cuentan las leyendas, que de día y de noche
valientemente vamos a luchar, luchar...

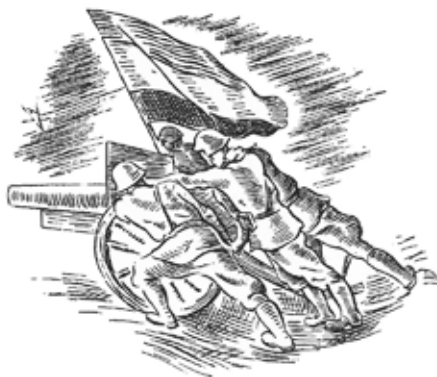
[...]

Figura 9²⁴.

23 Il·lustració de Francisco Carreño Prieto. Vegeu Palacio, Carlos, *Colección de canciones...*, op. cit., p. 143. El text de la cançó original russa, composta en 1925, va ser escrit per Nicolái Aséyev i la música, per Alexander Davidenko. Va ser escrita en homenatge a Semión Budionni, militar que cap a 1918 va organitzar la que es coneixeria com *Caballería roja*.

24 *Ibid.*, p. 144.

EL
ARTILLERO
 REPUBLICANO

Figura 10. Rafael Pérez Contel, *El artillero republicano*, València, 1939²⁵.

Bravo artillero nacido del pueblo
 bravo artillero del pueblo español,
 tu habilidad, tu bravura y denuedo,
 conseguirán imponer la razón.

[...]

Figura 11²⁶.

25 Il·lustració de Rafael Pérez Contel. Vegeu Palacio, Carlos, *Colección de canciones...*, op. cit., p. 83. El text de la cançó va ser escrit per Carlos Caballero i la música, per Rafael Espinosa.

26 *Ibid.*, p. 84.

Escriptors, músics i il·lustradors havien conclòs la seua labor encara que, per la celeritat amb la qual s'havien vist obligats a realitzar les seues respectives comeses, lamentablement no es van poder incloure les partitures de cadascuna d'elles. Palacio va al·ludir a aquesta circumstància.

Desgraciadamente no tuvimos tiempo de publicar también la música (solo publicamos las letras) pues la guerra iba para nosotros cada vez peor, y las imprentas estaban destinadas a objetivos más perentorios. Ya no se trataba de hacer cantar al pueblo esas canciones, que, por otra parte, se cantaban en las unidades para las que habían sido creadas; se trataba, sencillamente, de salvarlas para la posteridad²⁷.

El mateix Carlos Palacio, al costat d'altres compositors i autors de les lletres, havien recorregut els fronts entonant les seues cançons...

[Pedro] Garfias y yo íbamos a menudo a los frentes del Ejército de Levante. Él decía sus versos maravillosamente y, si había piano (un viejo piano a veces, en una casa medio destruida ocupada por soldados) yo mismo cantaba las canciones que tanto gustaban a los combatientes. Le veré siempre entre ellos, lleno de cólera, de grito y de angustia... De pie, fatigado titán de corazón esparcido, en medio de un corro de soldados, con aquella voz ronca de pasión, me parecía un rapsoda antiguo, un dios helénico desterrado; en medio de una comunidad generosa de combatientes, hubiera encontrado la razón de su existencia²⁸.

Tal vegada, entre els poemes recitats per Garfias als soldats es trobara el titulat *A los reclutas*, del qual reproduïm un fragment:

Ahora a la trinchera.
A cantar y cantar peleando,
que sepan los otros
que aquí mueren los hombres cantando²⁹.

Les actuacions musicals al front com les assenyalades també van ser protagonitzades per masses corals...

27 Palacio, Carlos, *Acordes en el alma...*, op. cit., p. 184.

28 *Ibid.*, pp. 164-165.

29 Garfias, Pedro (Pròleg de Juan Rejano), *Poesías de la guerra española*, Mèxic DF, Minerva, 1941, p. 78.

Otra actividad no mencionada anteriormente del «Altavoz del Frente»³⁰ fueron las masas corales, las cuales actuaban tanto en vanguardia como en retaguardia interpretando canciones patrióticas. Alma y nervio de la actividad musical en València fue el músico alcoyano Carlos Palacio³¹, autor de la canción famosa mundialmente «Las compañías de acero»³².

L'activitat feta pel grup d'artistes residents en la *Posició Pequí*n, de procedir a la recopilació d'obres musicals, en alguns casos a la seua edició i enregistrament així com a la seua divulgació posterior, van ser accions estretament lligades al model cultural i educatiu creat, abans de la guerra, en el si de les Missions Pedagògiques..

L'any 1932, Manuel Bartolomé Cossío va impulsar la creació d'una agrupació musical denominada Cor de les Missions Pedagògiques, la direcció de les quals va recaure en el folklorista i compositor Eduardo Martínez Torner³³. La primera actuació d'aquesta massa coral va tindre lloc en la localitat de Esquivias (Província de Toledo) el 15 de maig de 1932³⁴.

Encara que amb diferents orientacions, en les dues entitats subjeia una mateixa voluntat social, cultural i educativa. Durant la guerra, especialment a partir de 1937, València va acollir diferents seccions de les Missions Pedagògiques (Arxiu fotogràfic i fílmic, Arxiu general de la institució, col·lecció d'obres d'art...)³⁵. Així mateix, de les relacions sorgides entre els integrants dels projectes assenyalats, es va produir un punt de trobada entorn del cançoner recopilat per Eduardo Martínez Torner, *Canciones de guerra*, la coberta del qual va ser elaborada per Pérez Contel.

30 *Altavoz del Frente* va ser un organisme creat pel periodista peruà César Falcón, estructurat en diferents seccions orientades a la realització d'activitats de caràcter cultural i propagandístic. Vegeu Pérez Contel, Rafael, *Artistas en València, 1936-1939*, vol. II..., op. cit., pp. 513-514.

31 Sobre aquest període, vegeu Ranch, Amparo, «Valencia, 'faro cultural'. Octubre 1936-Noviembre 1937», en VV.AA., *València, capital de la República*, [València], Ajuntament de València, D.L. 1986 (Alboraya, Roig Impresores), pp. 93-96.

32 Pérez Contel, Rafael, *Artistas en València, 1936-1939*, vol. II..., op. cit., p. 513. D'aquesta obra, amb lletra de Luis de Tapia i música de Carlos Palacio, es van dur a terme diferents edicions individuals distribuïdes en el front i en la retaguarda. També es va incloure en la *Colección de canciones de lucha*. Vegeu Palacio, Carlos, *Colección de canciones...*, op. cit., pp. 23-24.

33 Vegeu Otero, Eugenio i García, María, «Cronología», en Eugenio Otero Urtaza (comissari de l'exposició), *Las misiones pedagógicas 1931-1936*, [Madrid], Sociedad Estatal de Conmemoraciones · Publicaciones de la Residencia de Estudiantes, [2006], pp. 54-55.

34 Consulteu's Pliego de Andrés, Víctor, «El Servicio de Música: Eduardo Martínez Torner y Pablo de Andrés Cobos», en Eugenio Otero Urtaza, *Las misiones pedagógicas...*, op. cit., p. 415. Esquivias és una localitat de reminiscències cervantines, en l'església de la qual va contraure matrimoni Miguel de Cervantes amb Catalina de Salazar el 12 de desembre de 1584.

35 Vegeu Otero, Eugenio y García, María, «Cronología»..., op. cit., pp. 55-56.

Martínez Torner ja havia treballat en un projecte similar per a la Residència d'Estudiants, publicat en 1924, amb el títol *Cuarenta canciones españolas*³⁶. Aquestes havien «sido seleccionadas por los mismos estudiantes de la Residencia entre las muchas que, en frecuentes veladas durante varios cursos, tuvieron ocasión de aprender»³⁷. Va harmonitzar algunes de les cançons a dues, tres i quatre veus, i va redactar un interessant prefaci.

Es innegable el valor de la música como medio para la formación del espíritu. Pero si, en realidad, las obras de los grandes maestros solo pueden ser gustadas actualmente por una minoría selecta, la canción popular, en cambio, encuentra en el espíritu de todos suficientes puntos de referencia para que sea escuchada con emoción y ofrece, además, abundantes ejemplos de buen arte para que el sentido musical se desarrolle de modo adecuado hasta elevarse a aquel grado de sensibilidad que hace posible posteriormente la comprensión de las obras geniales³⁸.

Algunes de les observacions fetes per Martínez Torner en la cita anterior serien igualment vàlides per als cançoners republicans editats durant la guerra: el valor de la música en la «formació de l'esperit», la importància de la cançó popular per a estimular el «grau de sensibilitat que fa possible ulteriorment la comprensió de les obres genials». El cançoner preparat en 1924 pel citat autor estava destinat al mitjà educatiu, mentre que el realitzat durant la guerra ho estava cap als soldats de l'Espanya lleial.

Trobem, puntualment, obres com el *Guernikako [sic.] arbola* (L'arbre de Guernica), composta per José María Iparraguirre, que figura entre les incloses per Martínez Torner en *Cuarenta canciones españolas* (1924)³⁹ i per Carlos Palacio en *Colección de canciones de lucha* (1939)⁴⁰.

36 Consulte's Martínez Torner, Eduardo, *Cuarenta canciones españolas*, Madrid, Residencia de Estudiantes, 1924.

37 *Ibid.*, [p. XIII].

38 *Ibid.*, p. XIV.

39 *Ibid.*, pp. 57-59.

40 Palacio, Carlos (rec. i coord.), *Colección de canciones...*, *op. cit.*, pp. 13-14.

Figura 12. Martínez Torner-Pérez Contel, *Canciones de guerra*, València⁴².

La il·lustració de Pérez Contel feia una crida a la unitat de totes les forces representades: CNT, UGT i els comunistes. Els dos representants de les forces sindicals presenten en la seua indumentària les sigles de les respectives organitzacions, mentre que el soldat comunista està identificat per l'estrela de cinc puntes en el seu capell de campanya⁴¹. Observe's, igualment, que dos de les figures enarboren sengles falçs, amb el canó del fusell del milicià superposat sobre la que porta la militant de CNT en representació del martell. Pérez Contel havia aconseguit així mostrar el símbol comunista en el seu conjunt.

La no inclusió de les partitures en el cançoner de Carlos Palacio, *Colección de canciones de lucha*, va poder estar igualment motivada per l'escassetat de paper de què disposava el Comissariat del Grup d'Exèrcits de la Zona Central al qual es trobaven adscrits els autors de la publicació. No obstant això, aquest fet no va suposar una dificultat especial per a l'entonació de la majoria dels himnes i cançons, les melodies de les quals eren conegudes pels soldats segons les referides actuacions en el front o per enregistraments discogràfics efectuats.

41 La presència d'aquest símbol adquireix la condició d'icònic en l'univers gràfic de Pérez Contel, utilitzat en la quasi totalitat de les pàgines de la seua obra *Artistas en Valencia, 1936-1939*, vols. I y II.

42 Rafael Pérez Contel va signar l'autoria de la coberta com a «R. Contel» en la part inferior dreta. Es troba reproduïda en Pérez Contel, Rafael, *Artistas en Valencia, 1936-1939*, vol. I..., op. cit., p. 236.

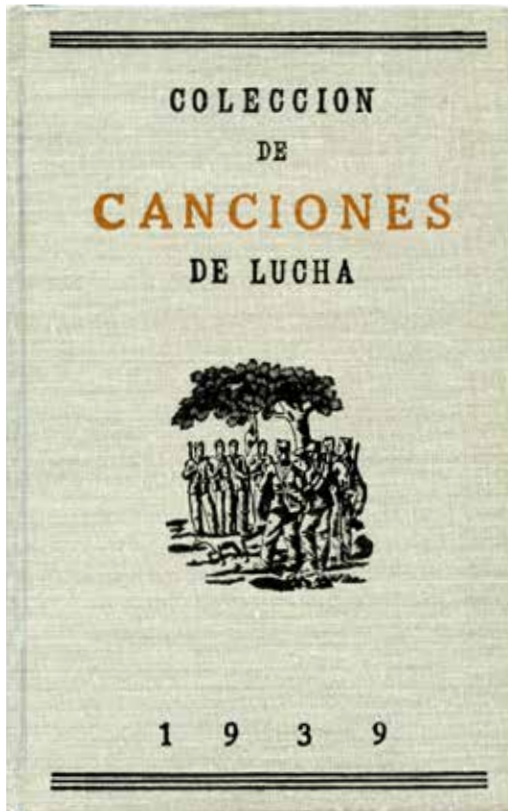

Figura 13. Palacio, *Colección de canciones de lucha*, València, 1939⁴³.

La imminent arribada de les forces revoltades no va impedir que les premses de la Tipografia Moderna culminaren els treballs pendents, just quan els pitjors presagis planaven sobre els habitants de la *Posició Pequin* (prop de la localitat de Torrent), foren militars, artistes o paisans. Davant la confusió generada, el denominat «Paredón de Paterna»⁴⁴ apareixia en l'horitzó com a destí immediat per als qui com Pérez Contel havien defensat i mantingut la seua lleialtat a la República. Referir-nos a l'expressió *justícia reparadora* durant la dictadura franquista seria un oxímoron grotesc de no ser per la gravetat i impunitat de què van gaudir els qui van dictar les sentències i els seus executors.

En moltes ocasions, la Presó Model de València o camps de concentració com el d'Albatera eren l'avantsala directa que precedia al trasllat al Paredón de Paterna. Aquesta localitat no era desconeguda per al grup d'artistes que més tard seria situat en la *Posició Pequin*.

43 Palacio, Carlos (rec. i coord.), *Colección de canciones...*, op. cit. La il·lustració de la coberta és obra d'Antonio Ballester. Vegeu Pérez Contel, Rafael, *Artistas en Valencia, 1936-1939*, vol. I..., op. cit., p. 333.

44 En una visita recent a aquesta paredassa, situada en les proximitats del cementeri municipal de Paterna, vam poder observar que no es tracta tant d'una paredassa com de dos enfrentades, les quals conformen una estructura militar dissenyada per a practicar execucions massives. Per a això, es van practicar en un dels murs diverses troneres a fi d'emplaçar metralladores pesades. Els orificis de bala existents en aquest mur van poder ser originats per execucions individuals, dutes a terme una vegada la població reclusa hauria sigut delmada.

[Carlos Palacio] En el año 1938 yo continuaba agregado al Comisariado del Grupo de Ejércitos que se encontraba en los alrededores de Paterna. En la sección cultural estaban el pintor y dibujante Eduardo Vicente, los dibujantes [Antonio] Ballester, [Francisco] Carreño y [Rafael Pérez] Contel, el escritor Ángel Gaos y el poeta Miguel Hernández⁴⁵.

Convidat per Pérez Contel, fruit de velles companyonies, Ramón de Garciasol va escriure sobre el seu periple d'internaments en camps de concentració franquistes conclouent que, després d'aquella experiència, «Me doctoré en reclusión y desprecio»⁴⁶.

Los prisioneros vestíamos de soldados, aunque se nos marcaba con una T infamante para nuestros carceleros, honrosísima para nosotros: inicial de Trabajador. Así nos anticipamos a los judíos marcados para el holocausto en el III Reich⁴⁷.

Colección de canciones de lucha va compartir vicissituds amb el poemari del poeta oriolà Miguel Hernández, *El hombre acecha*⁴⁸. Després de la caiguda de València, els revoltats van decidir guillotinar totes dues edicions i trencar les planxes d'impressió. No obstant això, mans anònimes van aconseguir salvar alguns exemplars. Gràcies al seu coratge es van poder realitzar, posteriorment, edicions facsimilars⁴⁹.

Malgrat l'evolució negativa de la guerra, Pérez Contel va expressar amb nitidesa la determinació d'aquell grup d'artistes integrats en el col·lectiu artístic denominat jocosament *El Ballenato*⁵⁰. Amb el seu treball quotidià d'elaboració de materials de caràcter propagandístic expressaven la seua lleialtat a la República agredida. Com una iniciativa més per a estrényer els seus llaços personals, van crear un himne propi per al grup, titulat *Voz de Amistad*, amb lletra de Pérez Contel i música de Carlos Palacio⁵¹.

45 Palacio, Carlos, *Acordes en el alma...*, op. cit., p. 184.

46 Garciasol, Ramón de, «Palabras en amistad con alguna melancolía»..., op. cit., p. 20.

47 *Id.* Van ser moltes les similituds entre els sistemes concentracionaris de l'Espanya franquista i l'Alemanya nazi. L'explicat en relació a l'estructura militar dissenyada per a practicar execucions massives a Paterna suposava una cerca en la direcció «d'industrialitzar» els assassinats, la qual cosa va ser ampliada i perfeccionada en els camps d'extermini creats pel règim nazi amb la construcció de cambres de gas..

48 Hernández, Miguel, *El hombre acecha*, [València], [Comissariat del Grup d'Exèrcits de la Zona Central], 1939 (Tipografia Moderna). Pérez Contel va oferir la xifra d'uns «50.000 exemplars i les cobertes respectives d'*El hombre acecha*» que van ser destruïts. Vegeu Pérez Contel, Rafael, *Artistas en Valencia, 1936-1939*, vol. II..., op. cit., p. 614.

49 Vegeu, sobre aquesta qüestió, Gimeno Soler, Vicente, «La Tipografía moderna y sus ediciones'», en VV.AA., *València, capital de la República*, op. cit., p. 51. Gimeno Soler va ser editor i propietari de la Tipografia Moderna.

50 Consulteu tot el relatiu a aquesta curiosa denominació en Pérez Contel, Rafael, *Artistas en Valencia, 1936-1939*, vol. II..., op. cit., pp. 607-611.

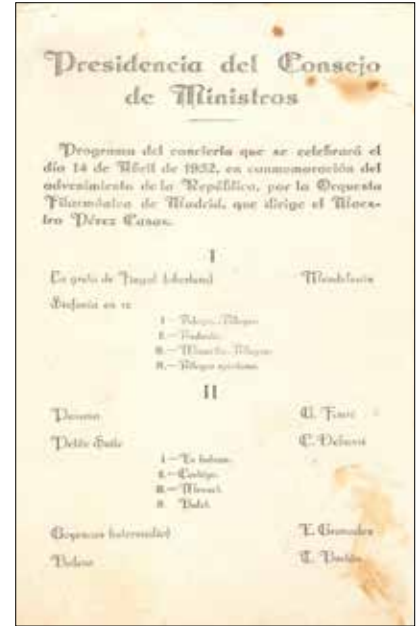
51 *Ibid.*, p. 609.

[...] todos conservábamos la fuerza moral y abnegada actitud para seguir luchando con las armas de nuestra ideología y los conocimientos profesionales. Estábamos dispuestos a luchar hasta el límite, en defensa de la libertad y la democracia; cumpliendo hasta el fin nuestra responsabilidad⁵².

Concloem aquest breu recorregut per la ciutat del Túria i els seus voltants destacant el compromís amb la cultura, fins i tot en temps convulsos, de diferents actors (polítics, intel·lectuals, creadors...), assenyalant una iniciativa fonamental en la història de la música espanyola: la creació a València de l'Orquestra Nacional de Concerts⁵³ —futura Orquestra Nacional de España—⁵⁴, projecte en el qual va jugar un paper destacat l'artista valencià Josep Renau (PCE)⁵⁵. Aquesta iniciativa va comptar amb l'aprovació, entre altres, del Dr. Juan Negrín (PSOE), President del Govern de la República i del seu Consell de Ministres i, finalment, de Manuel Azaña (IR), President de la República.

Bartolomé Pérez Casas va ser designat per a dirigir la nova agrupació. Atesorava una llarga experiència en la direcció orquestral, atés que havia sigut el fundador de l'Orquestra Filharmònica de Madrid. Al capdavant d'aquesta orquestra va dirigir concerts organitzats per institucions de la República. Carlos Palacio va situar a Pérez Casas a València l'estiu de 1937, com a assistent habitual a les trobades de músics i intel·lectuals que es reunien en el cafè històric Ideal-Room, situat al carrer de la Pau⁵⁶.

Figura 14. [Concert commemoratiu del Primer Aniversari de la Proclamació de la República Espanyola, 14 d'abril de 1932]⁵⁷.

52 *Ibid.*, pp. 607-608.

53 Consulte's la *Gaceta de la República*, de 31 d'octubre de 1937, núm. 304, pp. 401-402.

54 Vegeu Pliego de Andrés, Víctor, «En el ochenta aniversario de la creación de la Orquesta Nacional de Conciertos, después Orquesta Nacional de España: menosprecio y olvido de una iniciativa republicana», *Quodlibet*, 66, 3 (2017), pp. 5-7; y Téllez Cenzano, Enrique, «Creación de la Orquesta Nacional de Conciertos (ONC), futura Orquesta Nacional de España (ONE): documentos fundacionales», *Quodlibet*, 66, 3 (2017), pp. 161-175.

55 Consulte's Bodí, Francesc, «Renau y el arte de la música», en Jaime Brihuega i Norberto Piqueras (eds.), *Josep Renau. Compromis i Cultura*, Universitat de València-Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, València, 2007, pp. 170-193.

56 Vegeu Palacio, Carlos, *Acordes en el alma...*, *op. cit.*, p. 160.

57 Concert Comemoratiu de la Proclamació de la Segona República Espanyola, sl., sn., 14 d'abril de 1932. Col·lecció particular. La Presidència del Consell de Ministres en la data de la realització del concert l'ostentava el Dr. Juan Negrín, qui va estar casat amb la pianista jueva russa María Mijáilovna Fidelmán-Bródkaya.

Rafael Pérez Contel va ser milicià, docent i relator qualificat en la tasca de recuperació de la memòria històrica, i no ho va fer des de la seua veu en primera persona, sinó des de la mateixa veu col·lectiva que va impregnar el treball artístic, compromés, del grup de creadors al qual va pertànyer. Aqueix va ser el seu homenatge personal a tots els que van lluitar per una societat més lliure, justa i democràtica⁵⁸.

Su interés por comunicar le motiva tanto a escribir durante gran parte de su vida, como a documentarse, coleccionar piezas y papeles. Para Rafael Pérez Contel, documentar es mantener la memoria de lo sucedido, pruebas que demuestran cómo han sido las cosas, los hechos y las situaciones. Entiende que este ejercicio es una prueba de lo vivido, el relato de la historia que vive junto a otras personas experimentando unas vivencias similares que no quiere que se olviden. Con ese fin, documenta todo lo que le es de interés para su investigación. Un material valioso que le aporta una información directa, genuina, segura y fiable, que posteriormente transmitirá en sus artículos y libros⁵⁹.

València va ser una capital de la República exemplar. Atenuada —no extingida— la llarga nit de la dictadura franquista, València va ser també la capital que va dedicar un enorme esforç institucional (Ajuntament, Generalitat Valenciana, Universitat de València...) i polític (PSOE, PCE...) a la recuperació de la memòria històrica republicana. Pérez Contel va assumir el paper d'enllaç entre totes dues capitalitats en la seua obstinació de recuperar l'univers artístic i polític del qual va ser partícip. El seu compromís es va desenvolupar, primer, com a artista i, després, com a impulsor de nombrosos projectes editorials orientats, en el seu conjunt, en una única adreça: DEFENSAR LA REPÚBLICA... I LA SEUA MEMÒRIA.

Figura 15. Pérez Contel, [Estructura gràfica de peu de pàgina], *Artistas en Valencia*, vol. II, p. [367].

58 Sobre el treball artístic de Rafael Pérez Contel, vegeu V.A.A., *Rafael Pérez Contel [i] Manolo Gil*, València (Institut Valencià d'Art Modern), 2006; y V.A.A., *Rafael Pérez Contel*, IVAM, 2009.

59 Macharowski, Alejandro, *op. cit.*, p. 128.

Rafael Pérez Contel, dignitat y compromís

Jesús Huguet Pascual

Secretari executiu Consell Valencià de Cultura

A la inauguració de la Fira del Llibre de Buenos Aires, sens dubte una de les principals manifestacions llibresques en espanyol a tot el món, el president argentí Menem, al passeig pels estands internacionals, es va detindre davant la mostra de les editorials valencianes, on s'exhibien les publicacions tant públiques com privades. El responsable de la parada valenciana li va lliurar un exemplar d'*Imatgeria popular a València*, de Pérez Contel. El mandatari argentí, conegut per les seues preferències devocionals sumptuoses, va manifestar un agraïment inusual i s'interessà vivament per l'autor de les il·lustracions. En dir-li que l'artista s'anomenava Rafael Pérez Contel digué: «segur que aqueix home és un apassionat del seu treball que genera amb dignitat i compromís». Probablement si el personal de l'estand valencià li hagués indicat al president argentí el compromís social i ideològic de Pérez Contel hauria temperat l'admiració o la frase protocol·lària.

Perquè Rafael Pérez Contel no s'amagava de la seua responsabilitat social com artista i mestre. Per ell treballar en la dignificació i responsabilitat de professor o d'autor plàstic no era una forma simple d'expressió o de gest sinó l'obligació personal i ineludible d'una manera de ser i sentir-se. Quan publicàrem *Artistas en Valencia*¹, alguns antics companys de lluites i esforços no compregueren que la crítica a la postura, sovint condescendent, de certs camarades anava més enllà de la simple censura per unes obres obedièntes als guanyadors de la incivil guerra. Era exposició del seu compromís, en primer lloc amb ell mateix i després amb el deure de l'intel·lectual amb el seu pensament, amb la seua obra.

La col·laboració que mantinguérem durant anys, en qualsevol cas, em va permetre descobrir una persona excepcional però de vegades capaç de trencar els límits d'un pudor castrant. No s'acoquinava quan havia de veure-se-les amb pares o alumnes insolents ni amb clients prepotents. Potser eixa capacitat d'anar directament a allò que és essencial i no sobrer explicaria la seua afició pel col·leccionisme més pur: el pa.

La rigorositat en l'obra, en tot allò que intervenia, és una altra de les capacitats que admirava en aquell que jo sempre li deia senyor Rafael. I no li ho deia per arcaica formulació acadèmica sinó per la fascinació d'un autor, i professor, que excel·lia no ja el que era normal, ans el que mai podies esperar d'altres.

1. *Artistas en Valencia* (vol. I i II 1936-1939). Conselleria de Cultura, Educació i Ciència, Generalitat Valenciana, 1986.

Una rigorositat que surava en tot moment. Quan preparàvem l'edició de *València a Machado*² a Tipografia Moderna, recordava el Sr. Rafael que ell, durant el període del 1936-39, quan dirigí diverses publicacions a la impremta³, havia usat uns tipus garamond i uns altres ibarra que posteriorment havia dipositat a un cabaç al pis superior de la tipogràfica. Manuel Soler, pare, que era d'edat semblant i bon amic del Sr. Rafael no ho recordava i es mantenia en l'afirmació que allí no tenien ibarres. Pujarem al pis de dalt i després d'escorcollar tots els armaris i racons aparegué el cabaç amb els tipus tal com deia Contel, cinquanta anys més tard. El nombre de lletres era curt però la voluntat, i memòria, del Sr. Rafael ens va permetre imprimir, això sí pàgina a pàgina, un llibre que va ser elegit com la millor edició d'un llibre de l'any a Espanya.

Sovint ens sorprenem que davant una qüestió polèmica o dificultat recordem la postura o solució que prendria una persona a qui admirem per raons que no tenen res a veure amb el conflicte plantejat. És com acceptar la superior capacitat de discerniment de qui respectem més enllà de l'interrogant. A mi em passa això amb el Sr. Rafael. Què pensaria o faria en aquest cas? Dubtes pocs, sempre tinc clar que Rafael Pérez Contel resoldria qualsevol causa amb dignitat i compromís.

2.- No confondre el «València a Machado» amb el «València a los poetas», a pesar que tots dos es publicaren a la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència l'any 1985 són diferents. Hi ha un altre «València a Machado», en format reduït, editat juntament amb el de format gran (36x26).

3.- La tasca editorial i de col·laboració artística i literària durant eixe període és un referent de la millor producció editorial valenciana de molts anys.

Un docent molt avançat al seu temps, professor d'art implicat políticament

Ricard Huerta

Artista i Catedràtic d'Educació Artística a la Universitat de València.

Rafael Pérez Contel va ser artista, docent i investigador. Una persona molt implicada políticament. Tot això m'acosta de manera entusiasta al personatge, al professional, a la persona. De Pérez Contel valore la passió per l'educació en arts, així com la seua aposta pel gravat, aspectes amb què també em sento molt identificat. I si bé Pérez Contel, com a creador, es va decantar majoritàriament per la tècnica de l'escultura, en el meu cas han estat la pintura i la fotografia, a més a més del gravat, element clau en la trajectòria de Pérez Contel. Jo vaig estudiar la secundària a l'Institut Josep de Ribera de Xàtiva, on Pérez Contel va ser professor de Dibuix, i també va ser director del centre. Deia Max Aub que una persona és del lloc on va fer els estudis de secundària. Jo sempre m'he sentit molt de Xàtiva, per haver estudiat allà la secundària, per haver estat durant trenta anys músic de la Música Vella, i per haver exercit durant cinc anys com a professor de clarinet al Conservatori Luís del Milà de Xàtiva, institució de la que vaig ser primer director electe. Vaig conèixer personalment Rafael Pérez Contel, i a més vaig tenir tracte directe amb Melchor Peropadre, un bon amic seu, que s'encarregava de la part administrativa del Conservatori Luís del Milà de Xàtiva, durant els anys que vaig ser professor, secretari i director del centre. Melchor Peropadre i Rafael Pérez Contel van compartir aventures tant al Partit Comunista (aleshores encara il·legal), com a l'administració de l'Institut Josep de Ribera. Eren inseparables. Tots dos tenien un caràcter fort.

Sempre m'ha fascinat el gravat, i això en part em va portar a considerar Josep de Ribera com al meu artista preferit. Ribera va néixer a Xàtiva, encara que va viure la major part de la seva vida a Nàpols, treballant per a la cort i per a l'Església. El gravat és una especialitat artística que té a la capital de la Costera una considerable presència, en part pel fet que Xàtiva va ser el primer lloc de la península on es va fabricar paper, una activitat que es manté avui dia, més centrada en la fabricació de cartonatges. Parlem a més d'una ciutat molt vinculada a la tradició valenciana de la impremta. Ribera és molt conegut per la seua faceta com a pintor, però la potència de Ribera com a gravador mereix més atenció, ja que és un referent històric en la seva aportació a l'estampa i l'obra gràfica. Tot això ve a tomb perquè Rafael Pérez Contel va ser durant dècades professor de l'Institut Josep de Ribera de Xàtiva, centre que encara conserva un tòrcul que ell va comprar en crear el taller de gravat. De fet, alguns gravadors a qui admiro es van formar amb Pérez Contel. El meu homenatge sentit a Rafael Gómez Aranda, que sí que va ser professor meu de Dibuix a l'Institut. Rafa impartia la matèria «Disseny», i encara me'n recorde de les seves classes. Era una persona que també creia en el seu potencial com a docent de

Dibuix. Com Pérez Contel, Gómez Aranda va estar molt actiu en els cercles artístics, progressistes i d'esquerra de la ciutat. De tots dos he après a valorar el gravat, i a ser conscient del nostre poder com a docents d'arts.

Vaig dirigir la tesi d'Alejandro Macharowski sobre Rafael Pérez Contel, i tots dos ens vam contagiar de l'important llegat d'aquest docent de Dibuix, que va patir l'exili intern durant el franquisme. Ens uneixen vincles que són professionals, però que transcendeixen el que és professional i passen a formar part de les passions, com el disseny, l'educació, les arts visuals, el gravat, la tecnologia i la innovació. En fusionar les qüestions personals amb les professionals es generen noves trobades que ens uneixen, com és la Memòria Històrica. Macharowski és nét de represaliats pel franquisme, expatriats pel nazisme a la França ocupada pels alemanys, que a finals dels anys cinquanta emigren a la República Argentina a la recerca de familiars polonesos supervivents de l'holocaust. Amb l'arribada de Franco al poder no poden tornar a Espanya. És Alejandro Macharowski qui emigra des d'Argentina amb la seva família i ve a València l'any 2001. El meu avi Filiberto i el meu pare Vicent van ser també víctimes de l'exili interior, mai no van poder parlar de les seves il·lusions en matèria política, ni mostrar obertament la seva passió pel anarquisme assembleari (en el cas de Filiberto), o pel comunisme amb tints llibertaris (en el cas de Vicent). Em considero hereu d'aquesta tradició rebel, i admiro la lluita en silenci que van mantenir Filiberto i Vicent, igual que em commou poder recordar els esforços de Rafael Pérez Contel, tant en la tasca docent com en la faceta de militància ideològica i política. Aquesta relació de caràcter històric ens porta a potenciar l'estimació pel que havia significat la lluita contra la dictadura per part dels nostres avantpassats. D'alguna manera ací comença l'efervescència per una temàtica (la repressió exercida pel règim totalitari de la llarga dictadura franquista) que finalment ens dirigeix al personatge de Rafael Pérez Contel, un represaliat, exiliat interior que va patir el franquisme des de la seva posició com a treballador de la cultura, com a artista, i com a docent. El fet d'interessar-nos per les represàlies a les dissidències esdevé així germen d'estudi (Huerta, 2023).

Vaig compartir durant set anys amb Alejandro Macharowski el seu afany per aconseguir tirar endavant un treball innovador, i a més elaborar una tasca molt necessària per a la nostra àrea d'Educació Artística, que lluita per situar-se als nivells de qualitat i rigor que exigeix actualment la universitat (Huerta i Domínguez, 2022). Durant una conversa al meu despatx, vaig mostrar a Alejandro una publicació de Rafael Pérez Contel de l'any 1967. Es tracta d'un exemplar que vaig comprar a un antiquari de la Plaça de Sant Lu a Barcelona, un lloc que freqüentava durant la dècada de 1980, quan estava preparant la meva tesi doctoral. Es tracta del llibre Estampes nadalenes, on es recullen gravats realitzats amb la tècnica de linòleum per part de l'alumnat de Dibuix de l'Institut Josep de Ribera, alumnes de Rafael Pérez Contel, entre els quals podem trobar figures destacades com el cantant Raimon i tantes altres personalitats intenses que van viure la seva joventut a Xàtiva durant el franquisme. En aquest recull d'estampes

realitzades per adolescents que estudiaven a l'Institut de Xàtiva es revela la capacitat de Pérez Contel per apropar a les tristes aules del franquisme els avenços més importants que s'estaven duent a terme en educació artística a nivell internacional. Estava en contacte amb docents d'arts de Xile, Polònia, Mèxic, Itàlia, Uruguai, França, i tants altres països, amb els quals compartia publicacions, a partir de treballs de l'alumnat, que reflectien als dibuixos i gravats la realitat de les seues vides. Quelcom increïble si tenim en compte les dificultats que hi havia durant el franquisme per establir contacte amb professionals d'altres països.

Convé rendir homenatge i aportar documentació i anàlisis sobre grans personalitats de l'educació artística del nostre país. És fonamental continuar amb aquest tipus d'investigacions sobre figures històriques de l'educació artística, referents per conèixer les persones que han lluitat per l'educació en arts. Benvingut aquest nou reconeixement a Pérez Contel, a la seua tasca docent, molt vinculada a la ciutat de Xàtiva i a l'Institut Josep de Ribera. És important homenatjar els qui van ser silenciats per la dictadura franquista, i tota la gent que va lluitar i segueix lluitant pels drets humans, per les llibertats de les persones i els pobles, i per la dignitat de la professió docent, pels qui eduquem en arts, i per tot el professorat en general.

Referències

- Huerta, R. (2023). *El Holocausto Rosa*. Madrid: Catarata.
- Huerta, R. i Dominguez, R. (2022). Sociedad para la Educación Artística SEA, EARL *Educación Artística: Revista de Investigación*, 13, 9-20 <https://dx.doi.org/10.7203/eari.13.25836>

A propòsit del professorat en arts, reflexions sobre noves pràctiques de coneixement del món, o introducció a com alliberar-se de la narrativa materialista

Ricard Ramon

Universitat de València. (<https://ricardramon.art>)

Replegue el testimoni de la invitació a escriure un text breu en ocasió de la celebració de l'exposició sobre el treball, l'obra i la vida del professor d'arts Rafael Pérez Contel. Amb la intenció d'establir una breu reflexió, igualment, sobre les formes en què l'art ens permet establir nous paradigmes de coneixement que desafien la mirada unívoca i unilateral imposada pel pensament materialista dominant.

Sóc completament conscient del limitat públic lector que ja de per si tenen les publicacions acadèmiques i els textos dels catàlegs. Si més no, si algú dedica uns minuts del seu valuós temps a llegir aquest i els altres textos, la meua intenció no és redundar en allò que l'exposició o el coneixement del treball del professor Pérez Contel genera. Un aspecte que ja ha recollit molt bé l'investigador Alejandro Macharowski a les seues publicacions (Macharowski, 2021). Per contra, propose partir del coneixement i l'experiència del passat i del treball de professors com Pérez Contel en aquest passat, per projectar una reflexió cap al futur de la pràctica i la concepció de l'educació artística, per a aquelles persones agosarades i disposades a llegir uns textos que tradicionalment passen desapercibuts.

Tractaré, per tant, d'oferir unes pinzellades del que, al meu entendre, podria ser el paper del docent en educació artística en un futur, si projectem una mirada ambiciosa i superadora de prejudicis, autolimitacions, pors i complexos, dels que habitualment anem sobrats, darrere la nostra màscara d'artistes, de vegades maleïts i incompresos (Shinner, 2004). Però no només pors, moltes vegades també incapacitats i frustracions, perquè no dir-ho, són les que massa vegades llasten el paper del docent en arts, especialment a l'educació secundària. De l'educació primària poc en podem dir, ja que aquesta figura és inexistent, per desgràcia, en aquest nivell, més enllà de la bona voluntat de les mestres. Habitualment mestres generalistes, carregades en el millor dels casos de passió i autodidactisme DIY *Do it Yourself*, tan de moda en els darrers temps. Tot en anglés sembla sonar millor, els artistes som molt donats a titular les nostres obres en anglés, per això els centres educatius reserven les hores d'anglosaxó precisament per a la impartició de les arts visuals, ha de ser per això, sens dubte.

El capítol habitual de lamentacions, a què som tan donats els artistes, se sol centrar en els altres. El mite de l'artista incomprés beu d'aquestes fonts de lamentació i autotortura. Però en aquesta ocasió, crec que cal focalitzar la crítica en nosaltres mateixos i deixar de llançar acusacions a aquest món tan corromput i inculte que no és capaç d'entendre la nostra feina. Mai no s'ha realitzat un estudi complet de la percepció i l'autopercepció del professorat d'arts especialitzat als centres educatius. Avaluar la percepció que l'alumnat té, en diferents etapes de la seua vida, testant alumnes presents i exalumnes, part que recull d'alguna manera el treball sobre Pérez Contel, i confrontar-lo a l'autopercepció que el professorat té de si mateix, seria un bon punt de partida per veure en quina situació ens trobem. Podem intuir algunes possibles conclusions d'aquest hipotètic estudi, que la recentment creada SEA, Societat per a l'Educació Artística, hauria de liderar potser com una de les seues primeres accions diagnòstiques.

En qualsevol cas, i servint de petit homenatge a professorat com Pérez Contel, la meua reflexió anirà per la idea de projectar futurs, que com bé deia Eisner (2004), només es poden fer amb el poder d'imaginar-los. A parer meu, els artistes, i el professorat d'arts, en general tot el professorat, i potser una part important del món, ens hem deixat arrossegar sense imposar massa resistència, fora del nostre marc d'acció i del nostre espai de coneixement, amb conseqüències que es poden mesurar terribles. Caldria esperar aquest estudi inexistent, per valorar, per exemple, l'efecte d'abandonar una concepció del món, on el poder de la imaginació és fonamental en la seua configuració, per un món on segons la mirada materialista imperant «los recuerdos o los productos de la imaginación son estados cerebrales y por tanto materiales» (Gabriel, 2015, p. 38).

Ens hem deixat embarcar en una nau a la deriva, no només que no sabem capitanejar, ni tan sols ens podem mantenir drets a la proa sense sentir nàusees. Però, malgrat això, ens aferrem a la suposada seguretat que ens ofereix, sense atrevir-nos a llançar-nos a nedar i assolir la riba que sempre mirem de reüll, mentre el nostre món trontolla, això sí, ple de certeses i suposades veritats objectives incontestables. Bé, el dia que us vinga de gust nedar, jo estaré per allà, potser mig ofegant-me sí, però sense deixar de bussejar al mar de la imaginació i sense abandonar el marc de la subjectivitat.

És curiós que el professorat, el focus d'acció i atenció del qual són les persones, tracte de substituir el marc de la subjectivitat, pel nou referent narratiu de l'objectivitat materialista. Sí, tota teoria sobre el món és una narrativa, sense excepció, també el materialisme. Si hi ha alguna cosa que caracteritza de forma exclusiva l'ésser humà, és precisament que aquest es nodreix, es desenvolupa i viu en el marc de la subjectivitat. La subjectivitat és probablement un valor exclusivament humà, i renunciar-hi i tot el que implica amb relació a la forma com comprenem el món, és directament una aberració, especialment, quan aquesta aberració la comet un educador en arts, el camp més profundament ancorat al món de la meravellosa i il·luminadora subjectivitat.

Crec sincerament que ens hem de plantejar amb serietat la nostra concepció del món, un aspecte del qual ja he reflexionat anteriorment (Ramon, 2018). La raó és molt simple: «No entendemos a nuestros semejantes aplicando métodos generalizables» (Gabriel, 2015, p. 147). És a dir, renunciar a treballar amb serietat, des del marc de la subjectivitat, però molt lluny del relativisme, —estem parlant de formes i conceptes diferents—, implica renunciar a treballar en el marc del que és essencialment humà, per caure en un relat absurd i buit que redueix el món i tota l'existència a l'objecte. Això ens fa pensar que l'art és l'objecte, quan en realitat «la obra de arte tiene propiedades que son incompatibles con ciertas propiedades del objeto físico; y, alternativamente, se puede objetar que la obra de arte tiene propiedades que ningún objeto físico podría tener: en ninguno de estos casos podría la obra de arte ser objeto físico» (Wollheim, 1972, p. 10).

Convide, per tant, i per concloure aquesta petita aportació, a tot el professorat en arts, a repensar el seu paper com a docents, a perdre la por de treballar des de l'especificitat pròpia de les arts i les formes particulars d'entendre el món i construir coneixements. Ja estem pagant un preu massa alt com per, a més, deixar-nos seduir per una concepció del món limitada i limitant que ens relega encara més i elimina les múltiples dimensions i formes de coneixement que les arts ofereixen, reduint-les a mers productes materials o a simples reaccions químiques neuronals. D'ací a acabar tenint una conversa estúpida al vestidor d'un gimnàs qüestionant els diners invertits en una obra d'art públic, per considerar-la inútil, només hi ha un pas. La defensa de l'educació artística passa irremeiablement per la revisió de les nostres concepcions del món i per la filosofia del coneixement que ens porte a alliberar-nos de la narrativa del discurs hegemònic materialista. Bon viatge i molta sort.

Referències

- Eisner, E. W. (2004). *El arte y la creación de la mente*. Paidós.
- Gabriel, M. (2015). *Por qué el mundo no existe*. Pasado y presente.
- Macharowski, A. (2021). *Rafael Pérez Contel. La pasión por la enseñanza del arte*. Edictoràlia.
- Ramon, R. (2018). Derivas de la enseñanza del arte. Reivindicando la construcción filosófica de la educación artística. In J. P. Queiroz & R. Oliveira (Eds.), *Os Riscos da Arte: Formação e Mediação* (pp. 83-91). Universidade de Lisboa.
- Shinner, L. (2004). *La invención del arte*. Paidós.
- Wollheim, R. (1972). *El arte y sus objetos*. Seix Barral.

Per la dignitat dels ensenyaments artístics

Santiago Mateu Blasco

Secretari de Cultura de Comissions Obreres del País Valencià

A CCOO PV ens definim com un sindicat de classe amb una forta vocació sociopolítica que ens permet tindre una mirada, ben àmplia i atenta, a tots els interessos de la classe treballadora. Dins de les nostres línies d'acció sindical es troba la col·laboració amb iniciatives culturals i socioeducatives on les CCOO PV tinguen interès sindical, com ara la recuperació de la memòria democràtica i els seus protagonistes.

En aquest cas la figura del professor Rafael Pérez Contel, professor de dibuix republicà, reuneix un clar interès per a la nostra organització en aqueix doble vessant d'agent cultural i docent d'art. Com agent cultural demostrà el seu compromís amb la causa i els valors republicans i promogué una visió artística llibertària. En el vessant educatiu, que ara ens ocupa de més a prop, podem dir que, entre d'altres motius, entronca amb el nostre compromís amb la defensa d'una escola pública, laica, coeducativa, lliure i de qualitat, i amb el compromís de reparació de la història de l'escola mateixa.

A més a més, aquesta iniciativa ens implica perquè rescata la memòria d'una tradició educativa ocultada pel franquisme, com és la Institució Lliure d'Ensenyament, de la qual nosaltres, des del nostre vessant d'educació, ens sentim plenament hereus. I amb la qual compartim molts valors i la manera d'entendre i de comprendre l'escola. Considerem que cal retre homenatge a totes aquelles i aquells docents que tractaren d'imprimir aquesta filosofia en un context d'obscuritat i de profunda manca de llibertats i drets fonamentals i on en molts casos van ser depurats/ades. Les circumstàncies històriques van fer que alguns d'aquests docents s'hagueren d'adaptar i de passar per processos de depuració per sobreviure. Però, malgrat tot, mai no van renunciar als seus ideals. I amb el pas del temps han esdevingut connectors i transmissors, entre el passat i el present, d'una manera d'entendre les formes d'ensenyar i aprendre. Durant la llarga nit del franquisme tot se n'anà en orris. El model educatiu franquista suposà un canvi radical respecte al model republicà anterior. El franquisme defenia una tradició pedagògica basada en l'autoritarisme i la disciplina, el patriotisme essencialista espanyol i com a clau de volta l'exaltació d'un catolicisme trentí. Per això recuperar el treball de docents ens sembla adient, si més no, necessari.

Els valors que mantingué Pérez Contel li van permetre posar en pràctica una pedagogia divergent, centrada en el que aprèn i no en el que ensenya. I amb una vocació de democratitzar l'art i el coneixement. Coincidim en aqueixa manera d'entendre l'ensenyament. Pérez Contel va saber adaptar-se als temps i va fer de la pedagogia el seu instrument d'obertura i de despertar intel·lectual.

En aqueixa concepció de la pedagogia trobem un lloc comú. Sabem que Pérez Contel va tindre contactes i certa relació amb Alejandra Soler, un dels referents per a la Federació d'Educació de CCOO PV, cosa que ens fa recordar a totes les mestres republicanes que van patir injustos processos de depuració. Els valors de les mestres republicanes també són una font d'inspiració per al nostre sindicat.

A CCOO PV sempre hem tingut clar que l'accés a la cultura i a l'educació és fonamental per a la classe treballadora. El saber i el despertar intel·lectual són els principals instruments que permeten potenciar la consciència de pertànyer a un col·lectiu. L'educació artística esdevé una disciplina important per a potenciar la maduresa de les societats. Per això, la figura de Pérez Contel ens permet vincular-nos a la reivindicació de la importància, no tan sols de l'educació artística com un aprenentatge transversal, sinó també dels ensenyaments artístics en la seua especificat, singularitat i professionalitat.

Cal reivindicar els ensenyaments artístics atés que estan en un moment que requereixen especial atenció. El Govern ha d'afrontar una regulació donada per la LOMLOE i establir el marc que les situe de manera definitiva en el nivell de reconeixement que es mereixen: el sistema universitari. Estem convençuts que aquesta reivindicació seria compartida per Rafael Pérez Contel i és una conseqüència lògica de la seua manera d'entendre l'ensenyament de l'art. La dignificació dels ensenyaments artístics passa per la seua concepció integral amb presència en tots els nivells d'ensenyament segons els diferents graus de coneixement.

No ens resta sinó donar l'enhorabona a l'autor d'aquest llibre, Alejandro Macharowski, pel seu immens i minuciós treball de recerca i recopilació de la trajectòria docent d'en Pérez Contel, la seua obra esdevindrà, sens dubte, una referència valuosíssima i contribueix a completar la visió de l'artista i del docent.

El nostre sindicat donarà suport a totes les iniciatives que servisquen per a visibilitzar la tasca d'aquelles persones que s'aproparen a la cultura i a la docència des d'uns valors democràtics, llibertaris i republicans. En el cas de Pérez Contel, la seua passió per l'art i pel seu ensenyament es troben ben arrelats a la fidelitat als seus ideals.

**EL INSTITUTO PARA OBREROS
DE VALENCIA**
JUAN MANUEL FERNÁNDEZ SORIA

 GENERALITAT VAL
Conselleria de Cultura, Educac

Con un abrazo
grande

con el mejor
recuerdo
Mulder

Con todo afecto
de Prodyers

Con todo el afecto
de la más bella
adolescencia,

Con los más entrañables
recuerdos

Mar Quila

mi profesor de dibujo
y mi amigo ¿se puede
pedir más?

R. Soria Cidouca

ESTUDIAR EN GUERRA

El deixant de Rafael Pérez Contel, en l'alumnat de l'Institut Obrer de València

Cristina Escrivà Moscardó

Associació Cultural Institut Obrer

En el context històric i social de la Segona República durant la guerra d'Espanya la creació de l'Institut Obrer de València va suposar un important impuls en la formació de la classe treballadora. L'Institut Obrer va acollir a un alumnat implicat en la seua formació, alhora que conscienciat política i sindicalment. El que van aprendre a les seues aules, va traspasar a les seues vides. L'impacte que va suposar estudiar amb un eminent professorat, entre ells Rafael Pérez Contel, els va transformar, fomentant valors humans. La cultura adquirida va ser una eina de progrés.

La finalitat dels instituts per a obrers va ser aconseguir formar joves proletaris –de 15 a 18 anys–, a través d'un batxillerat concentrat en dos anys, dividit en quatre cursos semestrals i pensionats pel Ministeri d'Instrucció Pública.

En una breu anàlisi de les fonts documentals consultades en l'arxiu de l'Associació Cultural Institut Obrer, es desprén la influència de l'educació republicana i la necessitat de conquerir la igualtat social dels qui van gaudir d'un ensenyament ininterromput, en internat mixt, amb totes les necessitats cobertes, amb materials formatius moderns, amb activitats extraescolars i en coeducació, sumat a la gratificació mensual que rebien els que havien deixat la seua productivitat per a passar al treball d'estudiar.

En 1937 Rafael Pérez Contel, amb 27 anys, era un jove professor que iniciava docència en l'Institut per a Obrers de València en substitució de l'escultor Alberto Sánchez, que es va traslladar a París per a contribuir en el Pavelló Espanyol en l'Exposició Internacional. I, encara que Contel solament va romandre en el centre educatiu sis mesos, va ser prou temps perquè el projecte l'assumira com a propi. La metodologia allí practicada, el conèixer a docents institucionalistes i l'entusiasme que hi havia en la relació ensenyament-aprenentatge, traspassava tots els obstacles causats per la guerra.

L'Associació Cultural Institut Obrer conserva imatges, la procedència de les quals és la Biblioteca Nacional d'Espanya, de Pérez Contel a l'aula de dibuix,¹ examinant la fotografia que l'alumne Francisco

¹ Imatge capturada per Luís Vidal Corella en 1937. BNE.

Abis Benito li mostrava.² Un treball realitzat al natural d'una botella aparentment estilitzada per la qual el professor va endevinar que l'alumne patia algun problema ocular. En l'entrevista realitzada a Francisco Abis ho relata d'aquesta manera: «Vaig presentar el dibuix i el professor em va dir que la botella no tenia aqueixa forma... i jo, li vaig dir que la veia així». El resultat va ser que, a continuació, va visitar a l'oculista i a càrrec del Ministeri li van posar ulleres. Un simple exemple del tracte que l'estudiantat va rebre, fins al final de la contesa.

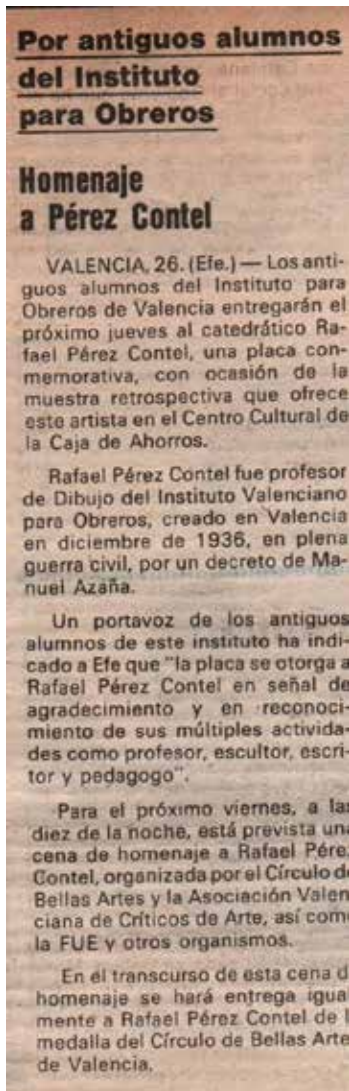

Figura 1. Rafael Pérez Contel amb l'alumne Francisco Abis Benito, IOV, 1937. BNE.

Figura 2. Rafael Pérez Contel i Ricardo García Cidoncha, 1987. ACIO.

2 VA 10 IOV 4/4. ACIO.

És coneguda la repressió que tant l'alumnat com el professorat dels instituts per a obrers van patir a partir de 1939. Anys d'allunyament de tot allò que durant la Guerra d'Espanya els uns i els altres van experimentar. Durant la Transició els homes i dones, amb la il·lusió de la joventut, van començar a reunir-se amb la idea de commemorar el 50 aniversari de l'inici de les classes. Així mateix, van desplegar una gran activitat cultural que els va portar a visitar institucions com l'Ajuntament, la Diputació, o la Generalitat, on van ser rebuts i homenatjats. Però també ells van saber retre homenatge als qui els van formar durant la República. I és així com Rafael Pérez Contel va rebre una placa, com llegim en la premsa de l'època —divendres 30 d'octubre 1987—. «Por antiguos alumnos del Instituto para Obreros. Homenaje a Pérez Contel»:

«Los antiguos alumnos del Instituto Obrero de Valencia, entregarán el próximo jueves al catedrático Rafael Pérez Contel, una placa conmemorativa, con ocasión de la muestra retrospectiva que ofrece este artista en el Centro Cultural de la Caja de Ahorros.

Rafael Pérez Contel fue profesor de dibujo del Instituto Valenciano para Obreros, creado en Valencia en diciembre de 1936, en plena guerra civil por un decreto de Manuel Azaña.

Un portavoz de los antiguos alumnos de este Instituto ha indicado a EFE que «La placa se otorga a Rafael Pérez Contel en señal de agradecimiento y en reconocimiento de sus múltiples actividades como profesor, escultor, escritor y pedagogo.

Para el próximo viernes a las 22 de la noche está prevista una cena de homenaje por el círculo de Bellas Artes y la Asociación valenciana de críticos de arte, así como la FUE y otros organismos.

En el transcurso de esta cena de homenaje se hará entrega igualmente a Rafael Pérez Contel de la medalla del círculo de BBAA de València.»³

Figura 3. Retallada de premsa. Any 1987. 3 VA 10 PREMSA 6/15. ACIO.

Una prova de l'admiració que processaven els «vells» estudiants, cap a l'ancià professor és el fet del lliurament de la placa, aprofitant una visita a l'exposició en la Caixa d'Estalvis. Cinc fotografies documenten l'acte del professor al costat del madur alumnat.⁴ Pérez Contel, també va assistir a tertúlies, a la presentació del llibre del professor Juan Manuel Fernández Soria «El Instituto para Obreros de Valencia», i el butlletí (BIO) editat pels antics alumnes compta amb la seua col·laboració, en alguns números. Els seus dibuixos il·lustren llibres dedicats i en un d'ells, llegim «Orfebre y humano es como su hermano García Cidoncha»,⁵ paraules d'igual a igual de dues persones que van ser professor i deixeble i que en l'últim tram de les seues vides es van reconèixer com a amics.

Figura 4. Ex alumnat de l'Institut Obrer valencià visitant l'exposició de Rafael Pérez Contel, 1987. ACIO.

Figura 5. Dedicatòria de Rafael Pérez Contel a Ricardo García Cidoncha. ACIO, 1987.

4 VA 10 IOV 4/2. ACIO

5 V VA 10 B 2/2. ACIO

CONTINGUT EXPOSITIU

Infància al Villar

1909. Rafael Pérez Contel naix el 24 d'octubre de l'any 1909 al Villar. A principis del segle XX, Villar és un poble que viu principalment de l'agricultura i la mineria. Pérez Contel és el segon fill d'una família d'origen humil: el seu pare, Higinio Pérez, és miner; la seua mare, Dolores

Contel —qui s'ocupa de la cria dels seus fills, Palmira i Rafael— li ensenya, a més, a llegir i a reconèixer els números. El seu primer mestre a Villar és Demetrio Gil de Boix, qui anima a la seua família al fet que ingresse a l'escola abans d'hora. El seu avi matern, Marcos Contel Aparicio, és un veterinari que regenta una ferreria i és qui descobreix les habilitats artístiques del xiquet.

1

2

3

1, 2 i 3. (D'esq. a dta.). Marcos Contel Aparicio i la seua germana, Palmira. Rafael Pérez Contel als 4 i als 8 anys, respectivament.

4

5

4. Una imatge del Villar de principis del segle XX.

5. Rafael Pérez Contel caminant a Les Solanes, el Villar.

Escolta la veu de Rafael Pérez Contel: «Jo nasc al si d'una família humil...»

Trasllat a València

1915. Quan el seu pare es queda sense treball degut al tancament de la mina «Els Arenals» al poble de Xelva, la família es muda a València. S'estableixen a un habitatge situat al número 8 del carrer Doctor Olóriz del barri de Marxalenes.

1920. Pérez Contel inicia els estudis de batxillerat a l'Institut General i Tècnic de València (actual Institut Lluís Vives). Una carta escrita per Pérez Contel als 10 anys, on sol·licita al director de l'institut que l'admeta com a estudiant, demostra la maduresa del xiquet.

1. Plànol de València de 1913 on s'aprecia el barri de Marxalenes.

2. Imatge de principis del segle XX de l'Institut General i Tècnic de València (actual Institut Públic Lluís Vives).

A dalt: Carta de Rafael Pérez Contel on sol·licita la seua admissió a l'Institut General i Tècnic de València (1920) i expedient educatiu de Batxillerat de Rafael Pérez Contel (1921).

Escolta la veu de Rafael Pérez Contel quan parla del seu avi.

1

Escolta la veu de Rafael Pérez Contel quan parla de les seues primeres accions creatives amb un anarquista de l'Escola Ferrer i Guàrdia.

2

Estudis de Belles Arts en Sant Carles

1928-1932. Rafael Pérez Contel ingressa a l'escola de Belles Arts de València amb el govern de la dictadura de Primo de Rivera i acaba la seua formació amb el govern democràtic de la Segona República.

A l'Escola de Belles Arts de San Carlos, Pérez Contel coneix a Amelia Zarapico Sanchís, la seua futura esposa, companya de vida i mare dels seus cinc fills. Amelia és, juntament amb Manuela Ballester, una de les primeres dones que als anys trenta estudia Belles Arts a la ciutat de València.

- 1 Rafael Pérez Contel, any 1930.
- 2 Amelia Zarapico Sanchís i Rafael Pérez Contel, estudiants de Belles Arts.

Avall: autoretrat de Pérez Contel.

1932. A l'Escola de Belles Arts de San Carlos, Pérez Contel també coneix als artistes amb qui renova el paisatge artístic valencià dels anys trenta. Aquesta activitat artística li permet començar a freqüentar amb assiduitat les reunions i tertúlies que es realitzen a l'estudi-taller del pintor Francisco Carreño Prieto, situat al carrer Salvador Giner, prop de l'escola de San Carlos. Allà també acudeixen Josep Renau, Francisco Badia, Manuela Ballester i José Sabina.

MISSIONS PEDAGÒGIQUES. Pérez Contel participa durant dos anys al projecte de les missions pedagògiques. També és becat pel govern francès, la qual cosa li permet ampliar els seus estudis a l'estranger com a catedràtic de Dibuix. Resideix temporalment a França, Bèlgica, Holanda, Itàlia i Portugal, on coneix als artistes i museus més importants d'aquests països.

1

2

3

4

1 D'esq. a dta., dempeus: F. Rodríguez, Rafael Pérez Contel i Balvino Giner. Asseguts, E. Villar i José María Hervás.

2 Alumnes de l'Escola de Belles Arts de San Carlos, Pérez Contel es troba al centre de la fotografia.

3 Sessió de cinema a un poble de Las Hurdes (Càceres). Any 1933. Fotografia de José Val del Omar. Arxiu BNE.

4 Rafael Péérez Contel, al museu del Louvre.

A la dreta: Rafael Pérez Contel retratat per José Tarín Martínez l'any 1928.

Alzira

Després d'acabar els seus estudis a l'escola de Belles Arts de San Carlos de València l'any 1928 i aprovar les oposicions docents convocades pel Ministeri d'Instrucció Pública l'any 1933, Rafael Pérez Contel inicia el curs escolar 1935-1936 com a professor de Dibuix a l'Institut Professional d'Alzira. Aquesta activitat educativa es veu suspesa als deu mesos de l'inici escolar a causa de l'alçament militar del 18 de juliol de 1936. La interrupció de les classes a primària i secundària empitjora la situació educativa de la població que a inicis de l'any 1936 patia una elevada taxa d'analfabetisme. La guerra acaba amb el projecte educatiu de la Segona República Espanyola.

- 1 Rafael Pérez Contel posa al costat d'un grup d'alumnes a Alzira l'any 1936. En el cercle blanc, Josefina Fernández, que va felicitar el seu ex professor en 1972 amb una il·lustració realitzada per un dels seus alumnes d'infantil.
- 2 Pérez Contel a la seua casa d'Alzira al costat de la seua mare Dolores i a la seua germana Palmira. Any 1936.
- 3 Rafael Pérez Contel acabà a Alzira la seua escultura «El hombre del martillo neumático», una peça de 170x100x190 cm. que actualment es troba al Museu Municipal d'Alzira, MUMA.

Escolta la veu de Pérez Contel:
«Les tècniques les vaig aprendre
de l'escultor Jerique...»

Gràfica de guerra

La Guerra Civil destrueix projectes de vida i interromp la impartició de classes en tot el país. Durant els anys de guerra, Rafael Pérez Contel s'implica a defensar el sistema democràtic que li estava oferint al país un model de progrés. La manera d'expressar el seu rebuig al feixisme es veu reflectit en el seu treball gràfic.

Cartells de Pérez Contel publicats durant la Guerra Civil.

Esbossos i Il·lustracions realitzades per Rafael Pérez Contel durant la Guerra Civil.

A dalt: Il·lustracions realitzades per Rafael Pérez Contel durant la Guerra Civil.

Gràfica de guerra

Juntament amb Josep Renau, Arturo Ballester i Francisco Carreño, Pérez Contel realitza els primers cartells per a la propaganda de la Delegació de Milícies Antifeixistes de València i s'adhereix a l'Aliança d'Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura.

A dalt: Portada de la revista Nueva Cultura dissenyada per Pérez Contel, publicació dirigida per Josep Renau. Arxiu I. R.

Esquerra: cartell de Pérez Contel per a l'Aliança d'Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura.

L'Institut Obrer

1937. Rafael Pérez Contel té l'oportunitat de formar part de la plantilla de l'Institut Obrer de València en substituir a Alberto Sánchez Pérez, qui té el compromís d'acabar una obra escultòrica per a l'Exposició Internacional de París. En les seues memòries, publicades a *Artistas en Valencia 1936-1939* (1986), Pérez Contel descriu les característiques dels Instituts Obrers: «La creació de l'Institut per a Obrers va ser una modèlica experiència d'accés a l'ensenyament superior per als treballadors»

1

2

- 1 El professor Rafael Pérez Contel fotografiat mentre observa el dibuix de l'alumne Francisco Abis Benito a l'Institut Obrer de València. Fotografia de Luis Vidal. Any 1937. BNE.
- 2 Aspecte de l'Aula de Dibuix de l'Institut Obrer de València. En l'imatge el professor de Dibuix Francisco Carreño. Any 1937. Luis Vidal. BNE.

3

3 Esbós de la portada realitzada per Rafael Pérez Contel per al llibre *L'Institut Obrers a València*. Imatge inèdita.

4 Portada del llibre *L'Institut per a Obrers de València* (1987). El disseny editorial de la publicació és obra de Rafael Pérez Contel.

4

Rafael Pérez Contel parla de la seua incorporació a l'Institut.

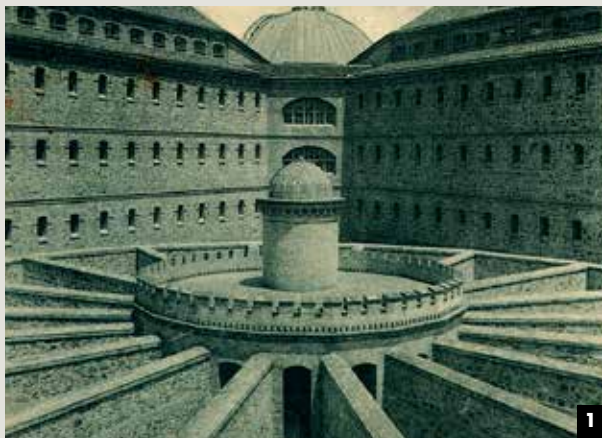
1939-1942

La presó Model de València

Rafael Pérez Contel és detingut el 5 d'abril de 1939. El capturen en una suposada reunió que té clars signes d'emboscada en l'Escola de Belles Arts de San Carlos. En la presó Model de València, crea uns tallers d'escultura per als presos republicans, majorment artistes plàstics (il·lustradors, escultors i pintors). Pérez Contel roman empresonat fins al 19 d'abril de 1942. A partir d'aqueix moment, queda en llibertat vigilada fins al 23 de març de 1945.

2

1

3

- 1 Interior de la presó Model de València, en una postal dels anys 30. Foto: BV. Dreta: Imatge del taller d'escultura en la Presó Model de València, any 1939.
- 2 Retrat de Pérez Contel realitzat per Carlos Gómez Bluff en la Presó Model el 21 d'octubre de 1939. Bluff és condemnat a mort i afusellat.
- 3 i 4 Retrats realitzats per Antonio Ballester: Rafael Pérez Contel en la presó, any 1939.

4

Professor de dibuix a Xàtiva

Als seus quaranta anys, després de superar els traumes de la Guerra Civil i sobreviure juntament amb la seua família mantenint-se amb diferents treballs puntuals, Pérez Contel decideix presentar-se novament a unes oposicions. Per al curs escolar 1949-1950, s'incorpora al cos docent com a professor de Dibuix a l'Institut d'Ensenyament Mitjà José de Ribera.

1

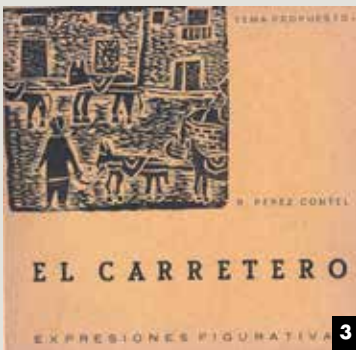

2

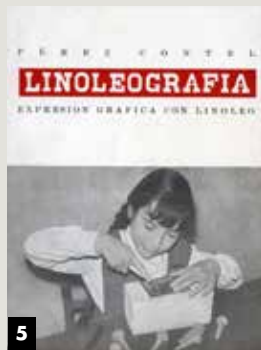

4

- 1 Entrada de l'Institut José de Ribera als anys cinquanta. Fotografia exposada en la sala d'actes de l'IES Josep de Ribera de Xàtiva.
- 2 Orla original de batxillers del curs 1950-1951 amb maqueta, dibuix i decoració de Rafael Pérez Contel. És l'única orla de l'Institut Josep de Ribera de Xàtiva que porta la seua signatura.
- 3 Portada de *El Carretero*, *expresiones figurativas* (1970)
- 4 Linòleum original d'un estudiant que signa ACJ. Arxiu Municipal del Villar. Fons Rafael Pérez Contel.
- 5 Portada i detall de contraportada de *Linoleografía*, *expresión gráfica con linóleo* (1966).

3

5

Escolta el que diu Rafael Pérez Contel sobre les seues edicions escolars.

1950-1978

La tècnica del gravat

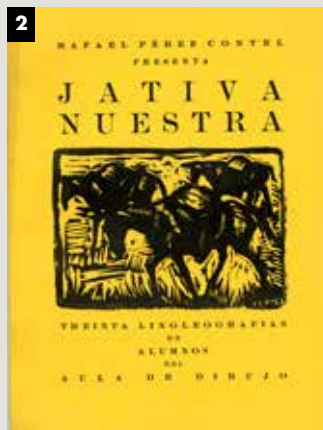
Desenvolupar la tècnica del gravat li permet aplicar una innovadora tècnica gràfica a l'aula. Amb les estampes realitzades pel seu alumnat, Pérez Contel publica llibres de textos; a més, s'ocupa d'escriure, documentar i publicar les seues pròpies experiències docents i investigadores en dotzenes de catàlegs, articles, llibres i revistes. A través dels seus textos, se li pot considerar un professor cronista de la seua època.

Esquerra: Anotacions manuscrites de Rafael Pérez Contel per a una conferència que imparteix a l'alumnat de magisteri.

1 Portada del catàleg *Exposición homenaje a los estudiantes de Soria* (1968).

2 Portada de *Játiva Nuestra, Treinta Linoleografías de alumnos del aula de dibujo* (1968) El gravat de la portada, titulat «Recua de platerillos», és de Rafael Pérez Contel.

3 Linòlem del seu alumnat de l'Institut José de Ribera de Játiva.

4 Linòlem de Rafael Pérez Contel

5 Tiquet de l'entrada de Rafael Pérez Contel a la Primera Exposició Internacional de Dibuixos d'Infants. El Caire, Egipte. Any 1952.

Creativitat infantil

En el pròleg del llibre *Arte Infantil* (1971), Pérez Contel diu: «La infància és un període de creativitat en estat pur on el docent ha de guiar a l'infant perquè expressi la seua creativitat, sense coartar-lo. Per a això, ha de motivar la seua imaginació oferint-li diferents materials que li permeten exterioritzar el seu món interior i representar el món que li envolta»

L'intercanvi de treballs escolars que Pérez Contel promou amb altres centres educatius del món parla de la seua innovació i interès per relacionar-se, transmetre, comunicar i socialitzar la seua labor pedagògica a través de les Arts Gràfiques.

1

2

3

4

RAFAEL PÉREZ CONTEL
ARTE INFANTIL

5

- 1 Portada del llibre *Arte Infantil* (1969). La il·lustració és obra de Pablo Pérez García, net de Pérez Contel.
- 2 Una de les estampes del llibre *Arte Infantil* (1969).
- 3 Linòleum realitzat per Francisco Benavent, alumne de Pérez Contel.
- 4 i 5. Portada i detall de la contraportada del llibre *Arte Infantil* (1971).

LA CONTEMPLACION DE LA OBRA DE ARTE

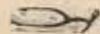
Uno de los momentos profundos alcanzados en la clase de dibujo de la escuela a nuestros alumnos viene dado por el momento en que se aproximan a una obra de arte y a contemplarla en silencio. Por eso queremos que esta sesión proporcione a los alumnos una experiencia de reflexión.

Después de la observación activa, como hemos visto, para todos ellos vamos a la lectura de un texto y a la realización de un pequeño dibujo.

Existen una gran variedad de obras de arte, y cada una de ellas tiene su propia historia. Es por eso que, para el momento de la observación, vamos a leer un texto que nos ayude a comprenderla.

LA PRÁCTICA DEL GRABADO ES FORMATIVA

Por las diferentes maneras que existen para realizar un grabado, como el linóleo, el metal, el relieve, etc., el alumno debe aprender a utilizar el grabado como un medio de expresión. Esto se logra mediante la práctica de la técnica, que debe ser un proceso de aprendizaje continuo. El alumno debe aprender a utilizar el grabado como un medio de expresión, y a utilizarlo para la realización de sus propias obras de arte.

A dalt: composició de gravats. Esq: *Enamorados*, estampa de Carmina Llopis Sirera. Dta. *Pájaros*, de Juan Peirats Boluda i *Fuente gótica*, d'Isabel Ribelles Orellano.

A la dreta: Pàgines interiors de *Linoleografía*, expresión gráfica con linóleo (1966).

Gravat en linoleum

Pérez Contel indaga en les possibilitats que l'assignatura de Dibuix li permet desenvolupar, aprofundint en diverses tècniques a l'espera que el seu alumnat es «desperte» en favor de les manifestacions artístiques. El gravat en linoleum és una d'aquestes tècniques.

1 Composició gràfica inspirat en un paisatge de Xàtiva, experiment amb papers i tintes gràfiques de gravat. Arxiu Històric Municipal d'el Villar. Fons Rafael Pérez Contel.

2 i 3 Portada i interior del catàleg *Exposición homenaje a los estudiantes de Chile* (1969).

Uno de los aspectos de la acción creadora de nuestros alumnos es el de la representación de los objetos, personas, animales y paisajes y el de simbolización, mediante imágenes de su mundo interior, sugerido por su imaginación o creados por su inteligencia.

El pedreguino, creador de maestros alumnos es la causa que potencia las vivencias, hasta transformar la realidad por su poder imaginativo, en verdaderos símbolos formales.

Por su instinto creador cada alumno establece su relación con el Universo y con él, la mejor manera de poder encontrar el verdadero sentido a la vida.

R. PEREZ CONTEL

Xàtiva, Marzo de 1969

Més enllà de l'aula

Rafael Pérez Contel no es limita a impartir l'assignatura de Dibuix tal com s'indica al currículum; sinó que, amb una visió polièdrica, executa una varietat d'activitats educatives que transcendeixen els continguts bàsics de la seua assignatura. El seu concepte educatiu és innovador i modern, una visió contemporània que pretén transmetre al seu alumnat perquè accedisca a un coneixement més ampli i complet de la matèria que imparteix a l'aula.

1

A dalt: notes manuscrites prèvies a una de les visites arqueològiques realitzada al costat del seu alumnat.

Dreta: mapa utilitzat per Pérez Contel on situa els diferents jaciments arqueològics de la província de València.

1 i 2 Rafael Pérez Contel al costat del seu alumnat al jaciment arqueològic el Tolmo de Minateda situat a Hellín, Albacete, en diferents cursos escolars durant la dècada dels setanta.

3 Fotografia realitzada per Pérez Contel de diverses peces arqueològiques. Arxiu Històric Municipal d'el Villar. Fons Rafael Pérez Contel.

2

3

Rafael Pérez Contel parla de la cultura mediterrània.

El llegat de Rafael Pérez Contel

Rafael Pérez Contel deixa empremta tant a l'Institut Josep de Ribera de Xàtiva, com a l'Institut Francesc Gil de la població de Canals i a l'Institut Sant Vicent Ferrer de la ciutat de València. Concretament, al primer exerceix com a professor de Dibuix durant vint-i-cinc anys; al segon, imparteix docència durant dos cursos acadèmics, de 1976 a 1978. I, posteriorment, s'incorpora al tercer on imparteix l'últim curs de la seua llarga trajectòria docent i investigadora com a professor de Dibuix. Després de quaranta anys sense exercir activitat docent en llibertat, per a Rafael Pérez Contel l'Institut Francesc Gil es converteix en el seu primer càrrec com a professor i director en democràcia.

Rafael Pérez Contel fomenta una formació transversal: els temes tractats i les tècniques desenvolupades als seus anys de docència li possibiliten introduir-se en àrees que ell considera també rellevants de ser apreses pel seu alumnat i que, a

1933-1978

Rafael Pérez Contel: pedagog, professor i investigador. Període d'activitat acadèmica.

més, complementen la seua assignatura i la formació de les persones. Pérez Contel ensenya al món educatiu com les arts gràfiques poden ser un mitjà de comunicació en el qual es potencia la sensibilitat i la imaginació.

La seua passió per transmetre li converteix en un destacat pedagog en l'ensenyament de les Arts Visuals a secundària. Un «llegat» és allò material o immaterial que es transmet als successors; però, quan parlem d'educació, entenem que és l'herència d'un important treball pedagògic que va tindre significat i repercussió en un lloc i en unes persones en un moment determinat. «Llegat» és, per tant, la paraula que ens ajuda a comprendre «l'herència pedagògica» de Rafael Pérez Contel.

1950

Es presenta a noves oposicions per a professor de Dibuix en l'Institut Josep de Ribera de Xàtiva

1969-1976

Ocupa el càrrec de director en l'Institut Josep de Ribera

1976-1977

Ocupa el càrrec de director en l'Institut Nacional de Batxillerat de Canals

1978

Professor de Dibuix en l'Institut Sant Vicent Ferrer on es jubila

1935-1978

Període com a professor de Dibuix en educació secundària.

Segona República

1935-1937

Alzira i Institut Obrer

Posguerra

1939-1941

Presó Model

Dictadura franquista

1950 -1975

Institut José de Ribera (Xàtiva)

Transició democràtica

1976-1978

Institut Francisco Gil (Canals)
Institut San Vicente Ferrer (València)

Orles de diferents cursos.

Testimonis

«Pérez Contel no volia alumnes que copiaren, sinó alumnes lliures per a crear les seues pròpies obres i imatges. Ensenyava a valorar la naturalesa, comprendre el llenguatge estètic i les coses senzilles de la vida.» (Salvador Pérez Marzal)

«Sí que hi ha prou unanimitat en què aquest home allà va fer un paper d'obrirnos moltes coses que no coneixiem, que no estaven a l'agenda de l'educació franquista de l'època, això és una mica el paper que jo crec que va fer allà a les seues classes. [...] Els dibuixos que es feien no eren els clàssics dibuixos... de copiar Santos.» (Vicent Álvarez i Rubio)

«La ceràmica la feia davant dels seus alumnes, la mufa i el tòrcul els tenien al taller de dibuix, una aula gran.» (Rafel Gómez Aranda)

«Ser alumna de Donya Amelia i Don Rafael ha marcat la meua vida. He tingut sort de conèixer-los, de tindre'ls com a professors i quasi com a pares des dels 12 anys. Recorde els treballs de linòleum, les pautes, els seus consells. Recorde les seues classes de dibuix, de pintura, de ceràmica. Els seus extensos coneixements. Les exposicions, els llibrets editats. Estudiar Belles Arts va ser un pas natural. Sempre seran els meus profes, els meus amics. Sempre formaran part de mi.» (Carme Jorques)

«Don Rafael, ens han dit que vosté col·lecciona pans.»; «Doncs, sí. Jo tinc una col·lecció de pans.» I l'alumne pregunta: «I això, com es fa? Com es conserva un pa, Don Rafael?»; «Home!, jo agafe un pa, li faig un motle d'escaiola, el pinte i el que conserve és el pa d'escaiola!» (Josep Roca)

«Ell transmetia l'afecte, l'estima i el respecte per l'art en la seua vitalitat.» (Joan Ramos Monllor)

«El meu record del professor Rafael Pérez Contel és molt viu perquè va ser dels millors professors que vam tindre al batxillerat. [...] Tinc un record molt present que consisteix en un passeig pels carrers, que a Xàtiva queden sota el Bellveret, on durant el passeig ens feia notar les diferents formes de les ximeneres i de les teulades de les cases populars d'aquests carrers.» (Ramón Pelejero Sanchís, Raimon)

«Quan entràvem a classe i algun dia estàvem desanimats o no teníem ganes de fer classe, ens deia "Què us passa?". I de seguida deia, "A veure, de què voleu que parlem?" I començàvem a preguntar-li coses. I sabia de tot, qualsevol cosa que li plantejaves i preguntaves ho sabia, i ja començava la classe a ser interessant.» (Josefa Maria del Carmen, Carmela Mallol)

Agraïments autors articles

Agustí Ferrer Clari, Alfons Cervera, Amparo Alonso-Sanz, Ángeles Saura-Pérez, Antoni Grau Mompó, Carlos Plasencia, Carmen Gaitán Salinas, César Salvo, Concha Daud, Cristina Escrivà Moscardó, David Mascarell-Palau, Enrique Téllez Cenzano, Ernesto Heurtley, Estrella Rodríguez Roncero, Isabel Alonso Dávila, Isabel Pérez, Jesús Huguet Pascual, Josep Lluís Galiana, Juan P. García, Juan Pérez Zarapico, M.ª Dolores Soto González, María Vidagañ Murgui, Mario Grasso, Pablo Pérez García, Paula Jardón-Giner, Ricard Huerta, Ricard Ramon, Rodolfo Navarro, Román de la Calle, Santiago Mateu Blasco, Vicent Àlvarez i Rubio, Vicent Martínez Luna.

Agraïments especials

Familia de Rafael Pérez Contel, Luis Suller Estevan, Amparo Alonso-Sanz, Josep Lluís Galiana, Raquel Caballero Pastor, Enrique Téllez, Rodolfo Navarro, Vicent Martínez Luna, María Domínguez, Jose Luis Fernández, Margarita Baixauli y Carlos Plasencia.

Agraïments especials a l'equip de treball

Milena Macharowski Garrahan, Amparo Gil Martínez, Toni Escriche y Tomás Gorria.

Mes informació:

www.pedagogiaconteliana.info

Alejandro Macharowski

**RAFAEL PÉREZ
CONTEL**
LA PASIÓN POR
LA ENSEÑANZA
DEL ARTE

UN PROFESOR INNOVADOR
EN EDUCACIÓN ARTÍSTICA

edictOràlia

RAFAEL PÉREZ CONTEL
LA PASIÓN POR LA ENSEÑANZA DEL ARTE

El sentido de la educación es abrir la mente de las personas, encender la luz del conocimiento para lograr autonomía, libertad e independencia; en definitiva, una sociedad del saber (nunca de la ignorancia y la desmemoria).

Esta obra es un homenaje a la pedagogía que Rafael Pérez ConTEL desarrolla entre los años 1935 y 1978. Su labor docente es trascendental, innovadora y avanzada; a través de ella profesa una enseñanza que da voz a su alumnado, quedando todo ello reflejado en los testimonios y trabajos escolares que se publican en este volumen. La actitud de este docente es todo un ejemplo de resiliencia, pues ante su conmovedora historia de vida (embarazo, cárcel y autocidio) es capaz de desarrollar una apasionante didáctica artística en un contexto político adverso y sombrío. Rafael Pérez ConTEL defiende la democracia cuando esta se ve amenazada por el fascismo en el año 1936, manteniendo los valores republicanos, como la Institución Libre de Enseñanza (ILE), durante la dictadura franquista. Este libro ofrece un amplio recorrido por la vida de un hombre que, como artista y profesor republicano, desarrolla una labor inédita hasta el momento. Un trabajo que viabiliza el esfuerzo y el legado de un maestro de Dibujo que es precursor en la enseñanza de las artes plásticas y visuales: Rafael Pérez ConTEL (1909-1990).

Alejandro Macharowski

edictOràlia
www.edictoràlia.com

BIOGRAFIA DE L'AUTOR

Alejandro Macharowski (Buenos Aires, 1961) és doctor en Didàctiques de les Arts Visuals amb esment *cum laude* i màster en Investigació en Didàctiques Específiques per la Universitat de València (UV). Llicenciat en Belles arts per la Universitat Politècnica de València (UPV) i amb diploma d'Especialització en Educació Artística i Gestió de Museus per la Fundació Universitat+Empresa (ADEIT), és mestre nacional de Dibuix per l'Escola Nacional de Belles arts Manuel Belgrano de la ciutat de Buenos Aires. Com a professor de Dibuix, exerceix docència des de l'any 1987 i, paral·lelament entre els anys 1992 i 2001, exerceix com a dibuixant i dissenyador tèxtil per a l'empresa Establecimientos Textiles Adesal -actual Adesal Jacquards- de la localitat de Burzaco

(Buenos Aires), on té contacte directe amb l'última tecnologia informàtica a nivell industrial, tècnica de la qual adapta a l'entorn escolar en les seues classes d'art. Durant aquest període, participa al costat del seu alumnat en congressos d'informàtica i exposicions de gravat en museus. A Espanya, des de l'any 2001 fins a l'any 2007, és el responsable dels Departaments de Disseny de les empreses tèxtils Aznar Textil S.A. de València, i de la multinacional Enbasa Laval Anton-Cramer -actual Bekaert Textiles Spain- de Barcelona. Entre els anys 2010 i 2020, exerceix com a professor titular en la carrera d'Art&Disseny de l'Escola Superior d'Art i Tecnologia de València (ESAT), sent el responsable de Relacions Institucionals d'aquesta universitat entre els anys 2015 i 2020. Des de l'any 2014, és integrant del Grup Investigació en Pedagogies Culturals CREARI (Universitat de València) i del Comité Editorial Internacional de la revista científica *Educació Artística: Revista d'Investigació* (EARI) que edita l'Institut Universitari de Creativitat i Innovacions Educativa. Així mateix, és membre del Consell de Redacció de la revista *ArtsEduca Revista Electrónica de Educación en las Artes* i col·labora en l'avaluació d'articles científics per a les revistes *Arte, Individuo y Sociedad; (pensamiento), (palabra)... y Obra; Efímere Revista de Investigación* i *AYLLU-SIAF. Revista de la Sociedad Iberoamericana de Antropología Filosófica* (SIAF). Actualment s'ocupa d'elaborar exposicions culturals, tallers didàctics i xarrades educatives, mentre treballa en la publicació del seu tercer llibre.

Col·laboren

Ajuntament d'Alzira

Xàtiva
Ajuntament

AYUNTAMIENTO DE
VILLAR DEL ARZOBISPO

Suport

Mes informació:

www.pedagogiaconteliana.info